

ВАСИЛЬ ІВАНИС

Родовід Л. М. Мосендза і його останні листи

Видавництво
«УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ»
— 1961 —

ВАСИЛЬ ІВАНИС

Родовід Л. М. Мосендза і його останні листи

11870

~~1749~~

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА
ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО. 4

Видавництво
«УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ»

— 1 9 6 1 —

Друк: Друкарня «Українських вістей», Новий Ульм, Німеччина

Verlagsort: Neu-Ulm/Donau Druck: «Ukrainski Wisti»

ЛЕОНІД МАРКОВИЧ МОЗЕНДЗ

Леонід Маркович Мосендз виріс на поважного письменника особливо після видання його роману «Останній пророк». Опублікування роману зробив Діловий комітет, що оклався з його приятелів і прихильників таланту покійного. Роман цей Леонід Маркович не закінчив. Через те в творі чувається лише натяк на роман, а пророк виявляється більше назвою, ніж змістом. Одначе автор так по-мистецькому описав розбрат у жидівському суспільстві перед приходом Христа, що твір читається з захопленням і заслужив признання критиків.

Богдан Кравців у короткій біографії автора «Останнього пророка» і так написав:

«...«Останній пророк» — це роман про ставання і ріст українського націоналізму, персоніфікованого в постаті ізраїльського Єгоханана, того, що Богом даний, майбутнього предтечі Місії — Івана Хрестителя. Це роман про історію українського націоналізму, безкомпромісового, мужнього національного руху, що його чітку і виразну візію виплекав собі у своїй уяві автор, задивлений у величну ідею й у виделізуваний характер носіїв цього руху, які йдуть до вимірної мети вперто і послідовно. Одним із ініціаторів цього руху був і сам Мосендз, організуючи разом з іншими у 20-х роках Легію Українських Націоналістів». («Леонід Мосендз і його «Останній пророк»», 1960 р., стор. 23. 24).

Але це твердження не компетентне. До нього доведеться вернутися пізніше.

Покійний Леонід Маркович залишив велику епістолярну літературу, яка ще перебуває в різних його приятелів і знайомих. Він з охотою листувався з багатьма особами. В кожному ж листі, чи поштівці він кидав думки, які варті, щоб їх занотувати. Часто лише з отих листів можна довідатися багато

нового з його життя. Досі ж опубліковано лише невелику частину листів Леоніда Марковича (інж. А. Ф. Шумовський дещо надрукував та Б. Кравців використав деякі листи до родини Шумовських, інж. М. Селешка й інших).

Після видання «Останнього пророка» Діловий комітет одержав із США від інж. Ярослава Білінського відпис листа Л. Мосендза до його (інженера) дружини Варвари, уродженої Чупрун, двоюрідної сестри Леоніда, з якою він вистав. У цьому листі Леонід Мосендз власноручно написав свій родовід. Останній може служити вясненням характеру й діяльності автора. Через це доцільно насамперед навести отой лист-родовід Леоніда Марковича.

Він (родовід) без дати і має такий зміст:

»Дорога моя сестричко! Давно вже не писав я тобі, власне не виконав свою обіцянку написати тобі все, що я знаю про наші родини. Але все не було часу й охоти. Але ось тепер прийшло мені до голови, що якби щось сталося і треба було нам мандрувати, «в світ заочі», то пропали б і відомості, які б ти хотіла мати. Отже, не відкладаючи, почну.

Колись мій батько мав родовід, кажуть, гарно опрацьований. Мені ніби пам'ятається, що висів він у нас в Могилеві на стіні. Але як батька не стало — наша бабуна, мати наших матерів, закинула його, мовляв, родовід — це дурниця, бо кожен мусить бути «сам собі предок», як казав Наполеон. А вона була велика прихильниця його. Отож про рід Мосендзів маю відомості лише ті, які мені оповідала мама.

Нібито наше прізвище й шляхетство дісталось нам в 1410 р. за участь якогось Мосендза-литвина в бою під Грюнвальдом. Сокира хрестоносця нібито зігнулася на його черепі, а йому нічого

не сталося. Беручи під увагу тверді литовські капусти й недосконалу тодішню збройну металургію — немає в цім нічого неправдоподібного. Якщо цього й не сталося, то зле не придумано.

Потім нібито Мосендзи були спольонізувалися, особливо після польсько-литовської унії. Аж нарешті були вже польськими патріотами й один із них ніби при кінці XVIII віку, будучи хорунжим воевідства Пинського, брав гарячу участь у боротьбі з Росією в військах Косцюшки. За це від нього відібрали все, що можна було, крім життя, і вислали на Сибір. А вже аж за Олександра I-го дозволили вернутися лише на Україну, де поселили на Київщині т. зв. «государственным крестьянином».

От і все, що я знаю про Мосендзів. Судячи по темпераменті й нашому протесті проти всякого насильства — є в цім трохи й правди, особливо як узяти під увагу, що той самий наш прапрадід одружився по дорозі з якоюсь «чорною відьмою», як її після називали в селі Краснопілляці, де вони й заклали українську лінію Мосендзів.

А може в цім є й багато фантазії, якої й у мене не бракує, бо ось Ярослав писав про якусь Франку Мосендз з гір Гарнополя. Може нічого в тім немає, а мені й справді ніколи не хотілося грабати в поросі віків. Мала рацію бабуня й Наполеон: «Кожен сам собі предок».

Моя мама була, як, може, пам'ятаєш, Лясковець, а наша бабуня — урожена Селюжицька. Її мати — наша прабабуня — була з роду Корзонів. Це старий польський рід, з якого є багато відомих осіб. Прз одного з них — професора Керзона -- знайдеш в енциклопедії, за участь у повстанні 1831 р. він був засланий до Казані. Отже одна з тих Корзонів і була наша прабабуня, що вийшла заміж за малого шляхтича Селюжицького.

Був то, як нам розказувала бабуня, великий патріот, що походив з родини, яка все життя віддала на боротьбу проти Москви. Його батько чи дід, цебто наш прапрадід, був у польських легіях в Наполеоновському війську й загинув під Ляйпцігом у р. 1813. А його син одідичив по батькові лише честь й дуже мало грошей. Тому й був він управляючим маєтку якогось свого далекого родича.

Ти ж знаєш, що ті волинські шляхтичі — всі родичі. То ж і наша бабуня

казала, що вона якась далека родичка князя Сангушка, того, що його польшевики р. 1918 жакливо замучили на Волині. Тоді я пам'ятаю, як бабуня молилася за його душу й оповідала мені, як вона з ним кілька разів танцювала у Варшаві.

Отож бабин батько мав багато дітей, з яких наймолодшому було кілька місяців, а бабуні було вісім років, коли він трагічно загинув. А саме, десь на Святвечір Різдва року 1861 він сів на віз, високо накладений соломою, бо в сідлі йому стало зимно. І коли в'їжджав через високу перекриту браму — вдарило його потилицею об перекладину брами й він загинув. Дітей розібрали родичі. Мати бабунина стала кастеляншою у якогось старого родича й там виросла бабуня. А потім, як їй було 14 років, пішла за компаньйонку до якоїсь багатой родини шляхетської. З донькою тієї родини й поїздила тоді по Польщі й Україні. Була у Вільні, Києві, Варшаві. Всюди досить жила, навчилася була всього того, що за тих часів треба було для шляхтянки. І може б вийшла тоді також за якогось шляхтича. Але коли була якось влітку на Волині, то десь у Костополі чи десь інде близько закохалася в лісничого царського маєтку Хведіра Лясковця й вийшла за нього заміж.

Бабуня нерадо говорила з нами про свої переживання, але якось з її коротких і скупих принагідних зауважень я довідався, що вийшла за нього заміж проти волі своєї родини. Причина була та, що Лясковець не був жаден шляхтич, а до того ще й був «схизматик». Родина відцуралася бабуні й від того часу вона загіркла на свою родину й нічого спільного з ними не хотіла мати. І взагалі була дуже відсуджуючих поглядів про «дух польськості» та шляхетства. Лише про свою маму згадувала дуже ласкаво, що та одна її не відцуралася.

Той наш дід, Хведір Лясковець, мав великий ревір царського маєтку під своєю управою й наша бабуня була його третьою жінкою. Коли я якось питався бабуню, чому вона вийшла за вдівця, за старшу людину від неї — вона нахмурилася й нічого не відповіла. А потім, задивившись у далечінь, відповіла несподівано, немов, не бачучи мене: «Гарний був»...

Від перших двох жінок наш дід не мав дітей. З бабунею мали двох доньок:

мою й твою маму. Дід був, кажуть, мила й колегіяльна людина. Гарно співав, грав і тому був у Костополі, де вони жили, дуже облюбленим. Співав на крилосі в церкві, а з крилоса йшов до костела грати на органі. Сам був, як згадав я вже, православним, але бабуня залишалася католичкою. І хоч жадного реверсу не давав, але дітей похрестили на православних. Бабуня була дуже толерантна, а тес, що родичі відреклись її й одна сестра навіть прокляла — відчахнуло її від католицької правдивості. Але й Лясковці не були, здається, православні завше, бо дідова мама була греко-католичкою, з тих греко-католиків, що колись були на Холмщині. Й коли там заборонили греко-католицизм, то вона ходила до православної церкви, але хрестилася інакше, ніж православні. І це мені казала бабуня.

А ще забув сказати, що батько бабуніного батька, а може й дід, той, що загинув під Ляйшцігом, мав за жінку італійку, з якою одружився в Італії тоді, коли там воював корпус Домбровського в Наполеоновських військах. З цього, здається, залишилось щось і в бабуні: була смаглява, мала зрослі брови, як і ти, бо й у тобі є багато південного типу.

Бабуніні брати виїшли добре. Один із них, наприклад, був знаним інженером у Варшаві будівничим найбільшого Варшавського мосту через Віслу. Але ані ми до Селюжицьких, ані Селюжицькі до нас ніколи не признавалися і, мабуть, не будемо признаватися. З того всього комплексу боротьби на сході й заході залишилося в Мосендзів якась завзятість. Між іншим, один із бабиних братів був розстріляний москалями — молодий 15-річний хлопець, коли був добровольцем у корпусі Дверницького під час повстання р. 1863.

От тобі й усі відомості про Мосендзів, Селюжинських, Корзонів і Лясковців. Якби не військові події — було б щось до знайдення на Волині, але тепер... з усього цього лише добрий матеріал для роману. Я вже його й почав колись опрацювати, але... напевно вже ніколи не докінчу.

Ага, ще про діда. Він помер, здається, на рака. Бо дуже пив, хоч ніколи не впивався. Лише щодня випивав пляшку доброї житнівки й заїдав сухою ковбасою. А може то був й звичайний шлунковий чиряк. Від горілки все мо-

же бути. Бабуня зосталася без засобів до життя ще молодою, — було їй 34 роки, твоїй мамі — 7, а моїй — 15 років. Але своєю енергією й працьовитістю виховала обох. Пам'ятаєш, що твоя мама була дуже інтелігентна й начитана. Вона була подібна до бабуні. А бабуня була жінка з великим характером і волею. Хоч і дуже не хотіла, щоб твоя мама виходила за твого батька, але, нарешті, погодилася. Знаєш, що було причиною: що, мовляв, він не є шляхтич. От тобі іронія! Таке вже життя нелогічне й ми разом з ним...

От тобі вкоротці й уся історія нашого роду. Ще багато всіляких таких дрібниць і спогадів, але те все має малу ціну. Може колись розкажеш твоїм дітям. Бо про мене й моїх ти все знаєш. Пам'ятаю я, що, не зважаючи на свою ультра демократичність, бабуня все була горда, що в нашому роді не було попів і жидів.

Не любила вона того насіння. Цікаво, що ніколи, наприклад, не назвала жидом паном, хоч і не тикала їм. Взагалі була це особність, з диктаторськими нахилами. Вона, властиво, мене й виховувала, бо моя мама була безконечно добра жінка, але никла перед бабунею, яка до неї завше зверталася «дзєцко».

Ну, а тепер бувай здоровенька, сестричко люба. Цілуємо міцненько тебе й дитеняток, твої віддані Магда, Марійка і Леонід.

Наша Марійка має вже 7 місяців, важить 7 кілограмів і безперестанку розмовляє, особливо ввечері, коли треба спати. Пиши! Вітай Ярослава (чоловіка — В. І.). Твій Леонід.

Р. С. Я боюся, що це останній лист, який я тобі пишу й що швидко прийдеться мені мандрувати. Як би здоров'я, а то я не витримаю вже. Але піду. Цілую тебе й дітей. Твій Леонід».

Цей лист писаний, очевидно, наприкінці другої світової війни з Братіслава, де Л. Мосендз працював.

У цьому родовіді Леонід Маркович написав, що його дід Лясковець був лісничим царського маєтку. Очевидно, під цим треба розуміти замість царського — державні ліси.

Родовід головню значає жіночу лінію, а про батька і його лінію дуже скупи відомості. В. Кравців на 1 стор. згаданої біографії називає батька Леоніда місцевим службовцем. А Пафнугій Чупрун у листі з 5. 4. 1961 р. до мене точно окреслив:

«Батько Леоніда походив з с. Краснопілки, Уманського повіту, Київщини... Батько Леоніда був на Волині волосним писарем і літом часто приїздив до Краснопілки, де жив шкільний товариш Чупруна А. Пічкур, який добре знав батька Леоніда і докладно про нього розповів... Леонід мав не повних шість років, коли для нього не стало батька. Бабка (про яку пише й Леонід, — В. І.) була в домі «босом», настроєна до батька Леоніда негативно»...

Про пробудження національного патріотизму в Л. Мосендза варто зазначити таке:

П. Чупрун у листі пише — «я тільки один докладно знаю родовід покійного Леоніда, бо я його виховував, учив і під мою опікою був у мене він з жовтня 1905 р. до серпня 1911 року. В тім році відвіз його до Вінницької учительської семінарії, директором якої був мій приятель п. Остахів. У роках 1912 і 1913 літом завше бував у нас в Яришові (там він скінчив двокласову школу).»

У П. Чупруна Леонід Маркович жив в українському оточенні, про яке Б. Кравців говорить:

«Український, підсвідомий тільки, патріотизм пробуджується в малого хлопця під впливом українського оточення, селянських розповідей про Україну, про українських козаків та гайдамаків. Уже тоді в юнацькі роки Мосендз читав Шевченкового «Кобзаря» (стор. 1).

Оце було головне, а не те, що — прочитав історію Грушевського, що ніби «за 1 місяць з мене був український націоналіст», як емоціонально написав Л. Мосендз до Р. Гармаша з 19. червня 1948 р. Відносно ж перепису 1913 р. в семінарії, в якій Леонід Маркович записався «русським», то те треба розглядати, як виступ проти не тільки «малоросів», а й проти «великоросів», бо у переписувачів не було рубрики «українців». При цих переписах на Кубані, наприклад, козаки-чорноморці заявляли, що вони «козаки» і не бажали записувати себе ні «малоросом», ні «великоросом», а тоді їх переписчик нотував у рубрику — «русский». Мабуть отаке сталося й з семінаристом Л. Мосендзом.

У 1914 р. П. Чупрун був мобілізований до війська і мав менше змоги листуватися з Леонідом, але ніколи не втрачав його зі свого наглядю. Про роки після закінчення семінарії до появи в Подєбрадах П. Чупрун подав детально не

згідні відомості з написаним Б. Кравцевим, а саме:

«Закінчивши семінарію (1915 р., — В. І.), Леонід був мобілізований в армію й на підставі «приказу» верховного головнокомандувача російською армією зразу ж був направлений до «Алексєєвського військового училища» (піхотного, — В. І.) в Київ... В школі був 6 місяців, а потім виїхав в запасний полк у «чині» підпоручника. Оскільки мене пам'ять не милить, то був у Томському, Сибір, — далеко від фронту. Через короткий час з Томського Леонід з маршовою ротою від'їхав на Румунський фронт. Там за «боевые отличия» підвищений до штабс-капітана.

Приблизно в жовтні 1917 р. звільнено його з армії, як учителя (тоді всі вчителі були звільнені для праці по підготовці населення до виборів в російські установчі збори, — наказ військового міністра), і став працювати вчителем в м. Гнівані. В останньому працював до квітня 1920 р.

За цей період життя Леоніда в Гнівані маю скупі відомості: погана була комунікація, а за гетьманату більше сидів у в'язниці...

У квітні переїжджає Леонід з сестрою Валентиною до мене в Яришів. В травні за мою порадою Леонід пішов до українського війська і його приділили до однієї частини 3-ї дивізії. В тій частині командантом був сотник Сікорський, що загинув під Базаром на Волині в другому Зимовому поході... Восени того року я перетягнув Леоніда до праці в Міністерстві Народної Освіти. З армії УНР був звільнений на підставі лікарських свідоцтв.

20. листопада 1920 р. ми переїхали до Польщі й жили разом в Ченстохові до червня 1921 року. В червні 1921 р. я з Леонідом переїжджаємо до Луцька на Волині, де я починаю працю вчителя, а Леонід працює в канцелярії адвоката Черевко... В квітні 1922 р., як члена Просвіти, польська поліція арештувала Леоніда й вислала до табору в Каліші. На інтервенцію Леоніда звільнили, але на мою пораду він на Волинь не повернувся, а нелегально перейшов кордон Чехо-Оловаччини...

Останній раз бачився з Леонідом в січні й лютому 1945 року, коли 1 місяць жив у Братиславі; бував у нього в домі кожного дня. Мав листи і з санаторії в Швейцарії»...

В Подєбрадах я застав Леоніда Мар-

ковича, коли він вже перебував там більше року, склав матуру й учився студентом хеміко-технологічного відділу інженерного факультету Української Господарчої Академії. Він встиг уже стати й асистентом («допомоговою силою») при кафедрі фізики доц. В. М. Лисянського.

Крім цього, Л. Мосендз безплатно вчив дітей лекторського персоналу Академії (Лисянських, Чернявських, Садовського, Вікула, Коберського, Чередіва, Івасюка). Як учителя цієї школи його дуже хвалили проф. О. В. Вілінський з дружиною, В. Лисянський, М. Вікул і інші. Дітвора до нього горнулася і вчилася наввипередки.

Крім матури, він встиг перекласти «Неорганічну хемію» проф. Форманека, яка була прийнята підручником для студентів в Чеській техніці в Празі і в Академії. Доц. М. Вікул відповідав за точність того перекладу.

Леонід Маркович знаходив також час на видавництво студентів Академії й активну участь в «Подєбрадці» — студентському гумористичному журналі.

Ближче я впізнав Леоніда Марковича після другого року навчання в Академії, коли він склав перший державний іспит і вже називався кандидат-інженером (за чеськими правилами). Після складення цього іспиту студенти-хеміки вибирали дисципліну, з якої вони намірялися спеціалізуватись. У тому році інженерний факультет поширив обсяг хемічного відділу на технологію нафти, як окрему дисципліну, по якій можна було спеціалізуватися. Виклади й лабораторії з нафтодериватів також побільшили.

Десь наприкінці травня до мене зайшли Л. Мосендз та Михайло Селешко. Обидва відвідувачі заявили, що бажають спеціалізуватися з нафти. Я відповів, що М. Селешка я розумію — «йому» Борислав сміється», а Вам, Мосендзе, краще вибрати інший фах, бо: по нафті доведеться складати два зайвих предмети, а головне поважнішої літератури, яка необхідна при проєктуванні, на українській, московській, чеській, загалом слов'янських мовах нема і треба буде користуватися німецькою чи англійською мовами, якими Ви напевно не читаете». На це Мосендз задиркувато сказав: «До осені я вивчу німецьку, а що не дотягну, »турок« (показав на Селешка) допоможе». Рішучість молодика мене трохи здивувала, хоч не здалась хвалькуватістю. Мусив відповісти тим

часом згодою, яка, звичайно, восени могла ще змінитися.

Промаянуло літо. В жовтні я розпочав викладати й переводити лабораторні вправи по техио-хемічній аналізі з новим річником, в якому були й двое з жовтими мечами (відзнаки Лєгії націоналістів) в пеліцях: височеньким, худощим кістяком з великими в роговій оправі окулярами, Мосендзом, та малим нормального вигляду М. Селешком. Це була нероздільна пара. Мосендз ходив (точніше бігав) і все робив енергійно, скоро, а за ним підтюпцем поспішав Селешко. Так з 1926-1927 навчального року я стало зустрічав на викладах і в лабораторії Леоніда Марковича та його «паташона», як жартовливо їх прозвала моя дружина.

Як студент, Мосендз був завжди точний і акуратний, не спізнюючись ні на лекції, ні в лабораторію, хоча мешкав він в м. Німбурк, друга зупинка залізниці від Подєбрад. Він був дуже короткозорий і без окулярів ставав цілком сліпим, а креслярем був одним із кращих на факультеті.

Мав Леонід Маркович велику здібність до вивчення мов. Коли він почав працювати в лабораторії, я жартома дав йому німецьку, важко написану, технологію нафти Кіслінга й попросив його перекласти пару абзаців. Він експромтом переклав без помилки, довівши, що своєю обіцянку виконав.

В Академії й навколо неї в ті часи купчилося досить письменників, поетів, артистів, до яких фактично вже належав і Леонід Маркович. Але він свої переважно тоді вірші писав скромно і про них довідувалися, коли вони були надруковані (частіше у львівському «Віснику»). Більшість же отих поетів, коли написали щось, то про це ще в рукописі дізнавалася ціла колонія. Леонід Маркович з такої реклями завжди глузував.

Гумористична цикльостилева газетка «Подєбрадка» з добримися дотепами складалася переважно з «засекречених» писань Мосендза, а влучні талановиті карикатури постачав головню студент-гідротехнік Юрко Матушевський, який не занебував, як і Мосендз, і науку. Леонід Маркович ганьбив завжди представників отієї писательської богеми, які вчилися слабенько, випрошуючи у «м'якших» професорів «трійки», щоб не затримували стипендії. Тих же з них, які відверто говорили, що їхне покликання є поезія й література, а Академія

потрібна лише для титулу, покійний висміював.

Таке ставлення частенько до Леоніда Марковича викликало застереження. Мені доводилося читати, що небіжчик користувався загальною любов'ю. В дійсності ж цього не було. Як талановитий студент, серед лекторського складу він тішився пошаною. Хоч і носив знак націоналістів

Леонід Маркович не був сектантом і політичними питаннями цікавився дуже мало. На всілякі політичні доповіді він учащав рідко і в дискусіях участі не брав, але на лекцію проф. Райхінштайна з фізико-хемії, чи проф. С. Тимошенка з архітектури, як доповідях гуртка хеміків бував завше. Ні однієї статті до націоналістичного журналу «Розбудови нації» також не написав. На мою заувагу, чому він не співпрацює в цьому органі, відповідав, що там пишуть «плутано», а я таж не вмію. Але був українцем в ширшому розумінні. Прикладом його розуміння української праці можна навести такі випадки.

В Празі було засновано товариство українсько-чеське, до якого входили українці і чехи: лектори Осауленко, асистент Димінський, інж. Трепет і ще дехто; а з боку чехів — доцент, д-р Лом, д-р Божчик і інші. Ці чехи намірялися ослабити русофільство серед них і наблизитись до українства. Т-во під зближенням ніби лише культурним мало провадити й політичні завдання. Для росту цієї організації треба було чеським неофітам подати короткі відомості з української історії, географії, економіки й таке інше. Розмови про таку брошуру між Є. Х. Чикаленком і К. Я. Везкровним чув Леонід Маркович. Ті двоє радилися, хто б таку брошуру написав доброю чеською мовою, бо доц. О. А. Бочковський, який бездоганно міг це зробити, саме тоді був зайнятий писанням монографії про президента Т. Г. Масарика. Леонід Маркович сам зразу напросився, що він це зробить, додаючи, що достатньо для цього знає історію, географію й інше України, а «чешчиною» володіє, як українською мовою. Це заінтригувало обох старих. Євген Харлампович запитав лише, як скоро він це зробить?

«За тиждень привезу» — була відповідь.

І дійсно, за тиждень, не пропускаючи лекцій і лябораторії, Леонід Маркович передав мені написану брошуру на

якихось 80 стор. друку. Про якусь заплату, звичайно, не було і мови.

Інший випадок трапився з його приятелем М. Селешком. Він нелегально перевозив якусь зброю, а чеська жандармерія його впіймала. З лояльності до сусідки Польщі мали б Селешка видати їй. Мосендз миттю прибіг до мене й доцента Е. Голіцинського. Останній закінчив у Чехії високу школу й добре знав ментальність «братушок». Доцент зразу відвідав гетьмана (начальник округи) й домігся, щоб видаляли Селешка до Німеччини, а не до Польщі. Він зразу порушив і питання довше затриматися з висиланням, щоб уможливити Селешкові закінчити Академію. Мосендз не відступив від Голіцинського, поки не добився, що гетьман дозволив затримати висилання на 9 місяців. Але це змушувало подбати, щоб Селешко скінчив на рік скорше Академію — це був пересічний студент.

В деканаті (дек. проф. О. Вілінський, прод. доц. Е. Голіцинський і секретаря) вирішили, що дипломові проєкт і працю Селешко робитиме в мене. Це рішення мусіла затвердити рада факультету, а багатьом членам прискорення не було до вподоби. Мосендз обіг усіх членів факультету й упросив затвердити рішення деканату. По ухвалі ради треба було організувати раціонально працю. Головне виконати дипломовий проєкт. Сам Селешко зробив розрахунок і креслення олівцем. Для обтягання тушшю Мосендз попросив за мою згодою колег: Козака, Неділька, Мальця й Римбаковського (всі уенеровці, не галичани й не націоналісти). Звичайно, найбільшу участь брав і сам Л. Мосендз.

Так Селешкові пощастило передчасно закінчити Академію на «добре» і на другий день після іспиту виїхав до Німеччини. А все це організував Леонід Маркович, використавши українських патріотів — не-націоналістів.

Треба відмітити, що до Подєбрад тоді приїздило й перебувало досить представників культурно-мистецького світу, як от: Микола Карпович Садовський, театральна група Загарова, танцюрист Василь Овраменко, який збудив усе студентство до національного танку. Не минув Академії своїми відвідами й митрополит Андрей Шептицький. Заїздив двічі. Він відправляв службу Божу з православним вірою, оглядав кабінети, креслярні, лябораторії. В останній Владика не міг не запримітити кощавого Леоніда Марковича і сказав йому пару слів. Після

цього Леонід Маркович звернувся до мене з наївним запитанням: «Чому цей Великий Владика, яким галичани його вважають, при вибуху революції в Україні не залишився в ній, не став митрополитом чи патріархом усіх українців?» Очевидно, він тоді досить легко «розв'язував» усі політичні й церковні проблеми. А у проф. С. Тимошенка ця візита викликала думку про заведення греко-католицизму на всій Україні.

Коли студент О. Локшинський скінчив Академію, у мене звільнилося місце асистента, на яке я запросив Леоніда Марковича. Він охоче перейшов, залишивши кабінет фізики доц. Б. Лисян-

ба було нагадувати, щоб щось приправити, бо все робилося вчасно й на місті. Коли появлялося щось цікавішого в фаховій літературі, він зразу вислуховував і перечитував. Мав «золоті руки», як кажуть, в лябораторній техніці. На його дослідження можна було цілковито покладатися. Таких студентів-хеміків пройшло через Академію три: В. Кучеренко, В. Рейтер і Мосендз. Але перші два вчилися перед тим в російських високих школах.

Пригадую такі два випадки: проф. д-р М. П. Вікул уживав при титруванні для затискування бюрети Мора цигарковий мундштук. Мосендз цей спосіб

Докторський іспит Л. М. Мосендза. Зліва на право: проф. М. П. Вікул — член іспитової комісії, проф. Б. Ю. Іваницький — ректор-гість, доц. В. М. Іванис — декан інженерного факультету, голова комісії, проф. С. Д. Комарецький — член іспитової комісії, доц. Є. М. Голіцинський — член іспитової комісії, інж. Л. М. Мосендз — докторант. В аудиторії «Централь».

ського. Це було весною 1927 року. З цього часу наші взаємини стали значно тіснішими. Частенько він забігав і до моєї хатинки і «сповідався» в найпотаємніших своїх чинах. З цих оповідань я дізнався про його перебування в Сибіру й про інтимний випадок у холодному краї.

Як асистент, він виявив себе рідкісним педагогічним талантом. Умів поставити себе так і серед його однокурсників, що всі ставилися до нього з пошаною та респектом. Ніколи йому не тре-

удсконалив і в солідному німецькому журналі «Централь Блат» з'явилася невеличка замітка під прізвисьцем Вікула й Мосендза. У лябораторному садочку росла шовковиця. Коли влітку ягоди дозріли, Леонід Маркович назбирав їх пригорщ і приніс в лябораторію, запитуючи, що з цього можна зробити? Порадили дослідити сік з них, як індикатор. Він над цим з місяць попрацював і в тому ж «Централь Блаті» за підписом Л. Мосендз з'явилася статтейка про новий індикатор з соку з ягод шовковиці.

В ті часи я поволі писав обширний курс «Вітуми та їхні аналоги», в який охоплював геологію, здобування й перероблювання головної нафти. Мосендз просив, щоб давав йому написане переробити. Я з охотою задовольнив це бажання. До курсу потрібні були викресли і я намірявся це робити коли закінчу писати. Леонід Маркович запропонував, що він зробить викреси. Так почалася ще ближча співпраця. Це була довга з перервами праця. Багато було запроєктовано цілком оригінальних рисунків. Леонід Маркович робив це з захопленням: переробляв і ніколи не зражався, коли закінчений викрес треба було змінити. Він зробив більше 1000 малюнків, — курс той мав понад 1200 стор. і не був виданий, лишившись у машинопису з тими оригінальними рисунками.

Іноді Леонід Маркович фанатично чимсь захоплювався. Таке сталося в нього з називанням по імені й батькові, яке прийняв від проф. Б. Лепкого й В. Симовича. Він цілковито викинув з ужитку через «пан».

Після літніх вакацій, восени, довший час Леонід Маркович підробляв хеміком на цукроварні в Рудніце, де дуже заприятелював з інтелігентним бухгалтером Боком. Одного разу він прийшов автоматом до Подебрад з колегами з цієї цукроварні, і я почув, як вони називали один одного: Йосиповичами, Володимировичами, Франтишковичами і т. д. Здивований цим, я спитав Бока, звідкіля вони це взяли? Він пояснив, що Леонід Маркович їм довів, що назва по батькові — старослов'янський звичай і всі те засвоїли.

У 1928 р. Леонід Маркович першим захистив дипломний проєкт і дипломову роботу Проєкт у нього був дуже скмплікований у м. Грозному. При цім, апарати дестилування були вміщені в просторому будинку з плоским дахом. Кореферент по архітектурі проф. С. Тимошенко (тоді ректор Академії) був проти таких дахів. А Леонід Маркович вперся і проти вказівки професора зробив дахи плоскими, бо цього вимагало гашення пожежі гострою парою. При захисті Леонід Маркович докладно пояснив, чому він це зробив, і проф. С. Тимошенко не став дискутувати, а лише засміявся. (З-за цих дахів треба було вишукати останню німецьку літературу з зразковими викресленнями).

По закінченні Академії, Леоніда Марковича рада факультету одногосно

обрала професорським стипендіантом для приготування в професори. Я рішив, щоб він зробив докторську дисертацію в чеській високій школі у Брні при кафедрі палив у проф. Вондрачека. Він попрацював два роки над темою про вугіллях і привіз дуже поважну працю з суперпохвальним йому рефератом проф. Вондрачека. Захистив він її при кафедрі хемічної технології інж. факультету Академії в мене й одержав титул доктора технічних наук. Уже доктором Леоніда Марковича обрано асистентом при кафедрі хемічної технології і він міг попрацювати ще два роки в Академії.

Через наказ чеського міністерства про звільнення всього молодшого лекторського персоналу, Леонід Маркович мусів залишити Альма-матер. Він переїхав до Братіслави і там коротко працював у лабораторії винарства, жваво листуючись зі мною. Скоро, однак, в нього був перший гострий вибух крові і він опинився в шпиталі, а потім в санаторії в Татрах.

Наскільки в нього була гостра відраза до росіян, може служити такий випадок. До шпиталю приносила якась заможна росіянка і приносила всілякі дарунки недужим зі сходу, не минаючи й кощя-Мосендза. Він відмовлявся, а вона щось потайки для нього залишала. Довідуєчись про це, Леонід Маркович подарунок віддавав іншим хворим. Нарешті ж він грубо вилаяв росіянку й заборонив підходити до його ліжка.

У Братіславі в Леоніда Марковича закохалася молоденька словачка д-р філософії Маґдаліна (він її звав Маґда). Вона уможливила йому дуже секретне (інакше він би відмовився) більше року перебувати в санаторії в Татрах. Мені він з санаторії написав:

«Уявіть собі, Василю Миколаєвичу, щ^о й у демократичних державах бувають добрі інституції, як каса хворих, що мною так заопікувалася».

Очевидно, він не знав, хто за нього платить. З цього приводу мені написала Маґда (вона добре володіє й українською мовою), як це зробити? Я й порадив..

Завалпивши каверни. Леонід Маркович одружився з Маґдою, що стала дійсно його ангелом-охоронителем. Маґда тоді була лекторкою в Братіславському університеті, але Леонід Маркович одержав посаду вчителя в Севлюші (Закарпаття) в торговельній школі. Ввесь цей час ми безупинно листували-

ся і він мені прислав вірші й прозу, які містилися у донцовському «Віснику».

Як ми були ще разом у Подєбрадах, Леонід Маркович просив у мене дозволу присвятити мені якийсь його твір. Я зі сміхом відповів, щоб тільки не вірші, якими я мало цікавлюся. Коли він написав оповідання «Помста», то в ній «Птаха високого лету» присвятив мені. Я тоді вчителював уже в Українському Державному Ліцеї в Галичині.

В Севлюші Леонід Маркович написав для своїх учнів підручник товарознавства, який надіслав і мені. Шкільна молодь його полюбила. Він тоді захоплювався Донцовим. Для «Вісника» він написав «волевого» «Канцлер Штайн». У Севлюші він таки діждався постанови української держави Карпатська Україна. Перед цією подією Леонід Маркович прислав мені великого надхненного листа.

Та скоро, майже блискавкою, промайнула державність Карпатської України і Леонід Маркович з учнями пішки з Севлюша перемандрував до Братіслави, що стала столицею Словаччини. Тут він знову влаштувався в винарській лабораторії. Гітлерівські ж когорти повернули «нах Остен», блискавично (за 15 діб) роздушили шляхетську Польщу й обнялися з «батьошкою» Сталіним.

Я при цьому катаклізмі промандрував через Прагу, Берлін, Варшаву, Краків, Переворськ і надовше осів у Любліні у т. зв. Губернаторстві. Д-р Д. Донцов, який був ще божищем для Леоніда Марковича, короткотривало перебув у Березі-Картузкій і переїхав до Берліну. Надхненники цього трибуна вважали, що наступила пора для його чину. Я декількаразово в Берліні зустрічався з д-ром Д. Донцовим, розмовляючи про ситуацію. Він інформував мене, що одержав листа від вождя націоналістів полк. А. Мельника. Здавалося, що ідеолог і надхненник переважно західньо-української молоді напутує її, вкаже шлях, яким вона далі мусить йти. Та так не сталося. Д. Донцов, потоптавши з пару тижнів берлінські хідники, тихцем почимчикував у Румунію до утульного панства Русових. Я про це довідався з листа Леоніда Мерковича, в якому він писав.

«Духовий творець ідеології у відповідальній мент кинув захоплену ним молодь. Донцов є труп і це я йому написав, і більше з ним ніяких відносин...»

І в цьому він був послідовним. Уже перед капітуляцією Німеччини (1945 р.)

Леонід Маркович зо мною в Празі зайшов до кав'ярні «Беранек» і вперше побачив Донцова, який підійшов до нашого столу. Віч відчув, що то Донцов, — попросив не знайомити і зник.

За часів другої світової війни листування з Словаччиною було дуже непевне (листи не доходили). Через це зв'язок між нами часто втрачався надовше, як то видно з випадкової картки, яку я одержав у Любліні з датою 6. липня 1943 р. такого змісту:

»Ви. і дорогий Василю Миколаевичу! Не можете собі уявити, як зрадів я,

дівставши Вашу листівку! Та ж уже більше року не можу нав'язати з Вами сполучення. Але тепер уже будемо тримати зв'язок. Отож, коли дістану відповідь на цю листівку, напишу Вам величезного листа. А тепер лише радий, що Ви живі й здорові. Я, як бачите, ще живий, але моє здоров'я не блискуче. Тримаюся лише Магдиною любов'ю й навіть тепер приїхав на 6 тижнів до санаторії. Погана ця хвороба, бо сили відбирає, яких тепер так дуже потрібно! Озвіріння, маєте рацію, наступило всюди страшно! Пишуть багато про Вінницю, але наша Україна ціла така Вінниця. Галицька гістєрика залишає мене байдужим: чого від них сподіватися?

Інтелекція — дермо. Пишіть. Вам щиро відданий Леонід».

На цю листівку я негайно відповів, але на неї не тільки «величезного» листа, а й листівки не одержав. Знову перерва більше року.

Під тиском армії підпільної й большевицької в червні 1944 року німці залишили Люблін. Я переїхав до Праги. Коли червоні наблизилися до Братіслави, Леонід Маркович вислав Магду з Марійкою до Праги, а за тиждень і сам з'явився. Зайшов до мене й приніс дві книжки словацькою мовою з дослідження вина.

Одна з них була цікава з оригінальними методами, яку я запропонував директорові УТГІ проф. С. Комарецькому, як габілітаційну на доцента для Л. Мосендза. Пропозицію прийнято та визначено комісію й опонентів. Та фронт швидко зближався до Праги. Перевести габілітацію не встигли, бо УТГІ опинилося на колесах і від'їхало до Німеччини.

Леонід Маркович встиг мене познайомити зі Стецьком і скоро виїхав до Інсбруку (Австрія). Я ж після блукань опинився в Ольденбурзі в зоні Британській. Знову розійшлися по областях, між якими були важкі поштові зносини (багато листів «губилося»). Все ж ми частіше перекидалися листами.

Леонід Маркович нездужав все більше, а в мене так посилилася трема, що деякі листи я диктував, рідше сам шкрябав. Легше йшло листування, коли Леонід Маркович переїхав до санаторії в Швейцарії. Всього листів і листівок до його смерті я одержав 25. Кожна його кореспонденція мала цікаві думки, а через те я вирішив бодай найголовніше опублікувати в хронологічному порядку. Мабуть через хворобу Леонід Маркович у деяких виразах надто гострий. Очевидно, мої листи до Леоніда Марковича були з критичними заувагами до спостереженого.

Перший лист я одержав з Інсбруку з 13. IX. 1945 р., писаний машиною-латинкою, — головне в ньому таке:

»ВШ. і дорогий Василю Миколаєвичу! Пересилаю вже до Вас другого листа (першого я не одержав — автор). Бо недавно чув, що в Баварії може буде відкрита висока технічна школа. А серце моє на це затріпалося як...

А тепер порадується зі мною. Я дістаю перед парю днями листа від своєї половини, що вона й донька здорові й

знаходяться в Братіславі (лишив він їх у Празі, — автор). Магдина мама померла. Про умови пише дуже обережно, але видно, що там відповідно зле, як що всі мої знайомі «чехословаки» хотять мене перепросити.

Я тепер в Інсбруці. Можу виїхати до Італії. Напишіть мені, що правдивого є в чутках про техніку й чи мене б там потребували. Передайте мені на Червоний Хрест, де я є заступником голови.

Я з Праги виїхав за дивних і підозрілих умов, а моя дорога була жахлива. Як я залишився живим — не знаю. А потім був страшенно хворий, але тепер уже здоровий.

Про Прагу писала мені трохи Магда, але мало такого, що цікавить Вас. Голова (Стецько, — автор) був на дорозі тяжко ранений і тепер видужує, а тому Мудрий робить дурниці і буде їх далі робити. Обнімаю Вас і чекаю відповіді. Ваш відданий Мосендз Леонід».

Цей перший лист виявив, що Леонід Маркович ще далі цікавиться високою технічною школою і мріє про працю в ній. Рівно ж він згадує ще Стецька і незрозуміло мені, чому пише про Мудрого. Я негайно відповів, але від нього дістав коротенький лист аж 15. II. 1946 такого змісту (всі останні листи він писав рукою): »ВШ. і Дорогий Василю Миколаєвичу прийміть щирий привіт! Я ще живу. Але ледь дишу. Багато пишу. Один плід посилаю Вам. Передайте одиан і Селешкові. (Це брошура про Хвильового з підписом Лясковець, — автор. «Хвильовий — легенда і дійсність», а його рукою написано: «Знеславлення храму.») Де б я міг спокійно працювати й трохи заробити?

Жінка живе спокійно, але там за мною два рази приходили ті, з червоними «околицями». Пишіть на Червоний Хрест. До Селешка боюся писати, бо листи десь пропадають. Стискую руку. Ваш відданий Мосендз. Р. С. Боюся, щоб червоні мене не гайнули».

На таку сумну (хворість і невластива йому перестрашеність) вістку я негайно відповів. Порівнюючи швидко, з датою 17. IV. 1946 р., одержав такого листа:

»Христос Воскрес! ВШ. і Дорогий Василю Миколаєвичу! Дякую за листа з 3. IV. З Вашими думками цілком погоджуюся. Але хотів би з Вами особисто поговорити. Моє здоров'я не добре й їздити не можу. Відносно доцентури прошу зробити що треба. Я вже туди пи-

сав, але мені не відповідають. Моя жінка й Марійка живі й здорові. Цілком задоволений, що їх не брав з собою. Приїжджайте. Моя адреса: Інсбрук. Український Червоний Хрест. Аніхстр. 4. Обнімаю Вас, Ваш щиро відданий Мосендз Леонід. P. S. Привіт Селешкові».

На цього листа я скоренько відповів довше, з'ясовуючи, що з багілітацією затягається, бо проф. С. Комарецький втрачає активність, що приїхати до нього легально майже неможливо, бо до Австрії не дають віз, і написав за кубанських козаків, яких «націоналісти», що мали поліцію чи не по всіх таборах, трактують москалями за їхні русизми. При цім «націоналісти» заграють з козакійцями, які головною мовою мають московську. Він все знав, поділяв мій погляд. Це вже було після подорожування з о. д-ром В. Кушніром по багатьох таборах британської й американської зон, де я ознайомився зі станом козаків значно ширше.

На цього листа (3. IV. 1946) несподівано одержав скору (написану 21. IV. 1946) довгу відповідь, з якої проминаю лише незначущі місця. Лист починався з «Христос Воскрес» і т. д. Далі:

«...Оце є єдине, де я зможу дітнутися всіх справ, що Ви порушили в тім листі. Перш за все хочу я рекомендувати Вам пана д-ра Романа Загірного, мого старого знайомого, з яким би Ви могли, і який би також хотів, поговорити з Вами на всі теми, які так цікавлять обох нас, властиво цікавили вже віддавна. (Спіткати п. Загірного мені не довелося, — В. І.). Від нашої останньої зустрічі в Празі, коли Ви говорили з головою (Стецьком, — В. І.), бачу я, що нічого не змінилося в тому напрямку, що Ви тоді домовилися. Вина не Ваша. І це мене страшенно злостить і нервує, бо я знаю Ваше наставлення до тих, що окрім слів змогли ще організувати й чин...

Проти Вас працювалося аргументами, що Ви нібито заявили, що Ви не українець, а кубанець... Хто цю підлоту на Вас вдумав — не знаю, але була це, безперечно, дурна й дрібенька людина, яка в наших умовах не має й не розуміє, де Ви можете й мусите бути кубанцем. Я це висвітлив, кому слід і моє висвітлення та Ваше становище знайшло і завжди знайде зрозуміння та підтримку, бо його рахують зараз єдино можливим і корисним для нашої спра-

ви, там одно — як рахуете й Ви. Це й є той вихідний пункт, з якого Ви можете почати розмову з доктором.

Справа Комітету Мудрого (очевидно ЦПУЕ, — В. І.) опинилася в сліпій вулиці амбіцій, незнання й взаємопідтримування. Там, де появилися, як члени, такі особи як Пе-кий — не може бути праці, а де є Р-й — не може бути чесноти. Я радий, що Вас там немає. Принаймні менше про Вас знає НКВД. Між іншим, вони приходили в Братиславі за мною, розпитували жінку, але нічого їй не зробили й покищо залишили в спокою. Пару тижнів тому лише лаяли мене по радіо з Києва, що я отруював українську молодь... Тепер батюшка (Сталін — В. І.) її лікує в азійських санаторіях...

Відносно своєї доцентури я вже писав пару разів до УТГІ, власне до Комарецького, але не дїстав відповіді. Чому вони не хотять там мене бачити в своєму колі? Вояться? Але я б хотів мати доцентуру. Вона б мені не пошкодила.

Моє здоров'я не дуже добре. Живу я не в самому Інсбруці, але в горах, 25 км. зід нього. Дуже кашляю, але тримаюся. Багато пишу. Все літературні речі, які хочу чим скорше подокінчувати, щоб не залишити по собі незакінченостей. Моїм життя дома добре й я благословляю свою рішучість, що не взяв їх із собою. Там бодай не голодують. Магда вчиться. Марійка здоровенька. А моя жінка охоча прийти до мене. Лише я думаю, що поки не треба. Думаю, що скорше я прийду до неї. Тут книжок Вам потрібних немає. Інсбрук не має технічної високої школи й університет слабенький, а бібліотека дрантивенька. Обнімаю Вас. Чекаю на побачення. Вам щиро відданий Мосендз».

З цього листа ясно, як всебічно Леонід Маркович цікавиться національними справами. І як йому болить, що якісь непокликані особи вважають мене неукраїнцем, а кубанцем, що все життя віддав українській ідеї, не пориваючи найближчих ниток з улюбленою Кубанню, як це природно буковинцеві, галичанинові, чи лемкові і т. д. Що то за д-р Р. Загірний, який цікавився розмовою зі мною, на жаль, я не довідався.

Торкаючись ЦПУЕ, Леонід Маркович знову виявляє зацікавлення і дає, мабуть, несправедливе, а вже напевно перебільшене деяким особам означення. В такому стані здоров'я він продовжує

цікавитися габілітацією на доцента. На мою згадку про відсутність поважної літератури про стан господарства він відповідає, що і в Інсбруці нічого не можна дістати. Натурально, що він турбується і справою родини й аналізує, чи добре зробив, що її залишив. А відвідини енкаведистів його родини підтверджують, що ця організація в «самостійній» Чехо-Словаччині зразу почала діяти, як у Московщині, хоч це було ще за президента Е. Бенеша.

Після цього листа хтось завіз мені скротеньку писульку зі скаргою:

»Так давно вже я мав від Вас вістку. А так багато треба поговорити! Прошу Вас, як можна, приїдьте до мене до Інсбруку. Є багато про що поговорити. Я не можу приїхати, бо моє здоров'я не дозволяє, а крім того й перепустку тут дуже тяжко дістати. Прошу Вас, приїдьте. В Інсбруці запитаетесь про мене в Червоному Хресті в Українському Комітеті... Ваш відданий Мосендз.« «Бували хуже времена, но не было подлей», — дописка.

Чому він це дочепив, я вже не запитував. Зібравши ще новіші відомості про можливість габілітації, я зараз же написав.

І менше ніж через місяць дістав поштівкою відповідь з датою 18. V. 1946 р., а саме:

»ВШ. і Дорогий Василю Миколаєвичу! На Вашого листа з пропозицією про доцентуру я вже відповів згодою. Прошу Вас зробити залежні від Вас заходи, бо я хоч і писав до УТГІ, але мені не відповіли. Якщо Ви будете там викладати, то я не мав би нічого проти бути з Вами й працювати разом. Тоді б я намагався переїхати звідси до Вашої околиці. Бож усе таки я готувався бути в високій школі й шкода цього не використати, поки ще можна... З теплішою погодою моє здоров'я трохи поправилось. Стискую руку й прошу швидкої відповіді. Ваш щиро відданий Мосендз Леонід.«

Ця картка, це крик за наукою, за якоюбудь грацею, але у високій школі. Це гаряче прохання не письменника, а науковця.

Відповідь на цю картку послана у травні ж з поясненням, в яких обставинах є УТГІ та які труднощі з доставанням дозволу на виїзд з австрійських зон окупації. Взагалі з Австрійською комунікація була більше утруднена, ніж з іншими зонами. Пояснювали це ніби

особливими труднощами з харчами в Австрійській республіці.

На цю інформацію одержано повідомлення Леоніда Марковича аж наприкінці листопада, писане ним 20. IX. 1946 р. У цій поштівці стояло несподівано таке:

»ВШ. і Дорогий Василю Миколаєвичу! Сердечний Вам привіт! Я в санаторії (в Інсбурзі, — В. І.), де лікую свою каверну. Швидко будуть робити операцію. «Дух убо бодр, плоть же немощна». Пишу, лише видавати немає де. Та й, мабуть, читати нема кому: не для пса ковбаса. Дружина в Братіславі на 7 семестрі медицини. Марійка живе й згадує тата та його вірші вивчає. Щодо виїзду — не знаю куди. Дуже радо б після еventуального видужання (ой не вірю) працював би по фаху. З Інституту (УТГІ, — В. І.) ні слуху ні духу. «Серая лошадь» на мої листи навіть не відповіла. Пишу й Селешкові. Як буду ще живий, то напишу, а як ні... замовте панакхиду. Найщиріше вітає Вас й усього кращого бажає Ваш відданий Мосендз Леонід.«

Із санаторії в Інсбурзі листування йшло жвавіше. Покійний звідгіль провадив листування дуже з багатьма. Стримати його від витрати енергії не було можливо, бо як не листи, то творив щось літературне, частіше прозове. Його обвинувачення проф. С. Комарецького не було слухне, бо той уже не був керівником УТГІ і сам переживав велику моральну кризу, — був у стані розпачу, який довів його до довшого перебування в шпиталі й смерті. Згадування про працю по фаху стало для Леоніда Марковича манією. Письменство він далі ставив на друге місце.

На мою листівку з 3. XII. 1946 він відповів уже 20. XII. так:

»ВШ. і Дорогий Василю Миколаєвичу! Дякую за листівку... Потроху одужую. Збираюся до Швейцарії. Ваші поради нічого не робити добрі, але... з чого жити? Мої речі потроху дружуються. За океан збираюся, але не швидко, бо жінка на медицині в Братіславі на 7 семестрі вже. Донька здорова. З УТГІ смішна річ і така знайома: бояться конкуренції — нічого робити, тяжко зараз ще й тому, що робити треба. А на моїх т. зв. приятелів не нарікайте дуже. Вони недоуки, але чому їм не хотять помогти вчені? Коли треба було вмирати, вмирили вони. Не бійтеся, всілякі «мудрі й учені й певні» живуть

і далі землю риють. Пригадайте: «жив презрительный Терент — нет великого Патрокла»... А держави здобували лише сержанти. Віда лише, коли вони тими державами хотіли далі керувати. Не забуваймо Цінціната. Що наші фо-ни вже в Америці, я не дивуюся: хіба паршивий гріш загубиться? Шкода, що не можу поговорити з Вами. Вітайте Селешка. Він Вас краще поінформує про жабо-мишподраківку... Стискую руку й спокійних свят щиро бажаю. Ваш відданий Мосендз».

Політичні сентенції у Леоніда Марковича викликав мій осуд поліції по таборах, яка складалася майже з самих «націоналістів». Ці думки про «сержантів» припустими в середньовіччі, але в ХХ ст. творили держави визначні інтелектуали, як: Масарик, Пільсудський, Жорданія й інші, про що я написав Леонідові Марковичу. На це до певної міри несподіванкою дістав поштівку, написану 8. 1. 1947 р. Зміст її був цілком неочікуваний, а саме.

»ВШ. і Дорогий Василю Миколаєвичу! Сердечно вітаю Вас з Новим Роком і бажаю найбільше, чого ми потребуємо — здоров'я. Я вже 2 тижні в Швайцарії (на кошти Українського Допомогового Комітету в США) й вона мені помагає, хоч сюди можуть їздити лише або великі багаті, або такі одчайдухи голі, як я. Звідси я нав'язав зв'язки вже з Америкою й іншими країнами. Видають потроху мої речі. Навіть трохи й заплатять, як вмюють платити хижі галічмени.

З Австрії я не мав можливості написати Вам одверту думку про наших «івців». Так, я з Вами згоджуюся, що це неуки, зарозумілі як гній на вершкун океанської хвилі, а найголовніше з цього — несвідомі шкідники. А ця їхня шкідницька діяльність випливає з галічменського партійництва, а ще більше з неуцтва. Це справді жах, дорогий Василю Миколаєвичу, що то за дрібні люди. Та ж їх через 2-3 місяці діяльності на Україні вилами викинуть за пліт держави. І як це зробити, щоб їх знешкодити, їм допомогти? Ні, вони не хочать жадної помочі, бо вони все знають, всюди були, все розуміють, про все пишуть: нудно, довго й безграмотно. Про їхню писанину вже й пісні співають: «Гоп мої статті вступні, довгі як сухоти, що ніхто вас прочитати не має охоти!» Цілковита рація! Вони відганяють від себе всіх, хто хоче працювати,

бо поводитися з людьми не вмюють, і чого самі не знають — вважають за непотрібне й зайве. Я з Вами цілком згоджуюся. Вони мають заслуги, але правою рукою їх роблять, а лівою нищать. Борони нас Боже, щоб вони мали слово в нашій батьківщині! Я волію цілком не вертатися додому, як з ними.

Відносно Америки робляться заходи, щоб туди кілька десятків осіб переїхало. Але що буде? Американці нас потребують, як пес другого хвоста. Але ми потребуємо їх не для себе, як для України.

З Кубані до мене лише по 11 роках обізвалася сестра з Кореновської (станіці, — В. І.); тужить за Україною, запрошує вертатися(!). Але то слова: я її знаю... Мої баби живі й здорові... Пишіть. Ваш відданий Мосендз».

У цій картці Леонід Маркович показує своє повне розчарування в націоналістах. При цьому, як націоналіст по вдачі, він увесь загал обвинувачує в неуцтві й іншому, навіть склав для журналістів цієї групи «пісню», хоча мусіли ж бути й винятки. Що йому перешкоджало так відверто написати з Австрії, можна лише здогадуватися.

Варга уваги в цій поштівці велика поінформованість. Перебуваючи в санаторії, він цікавився всім, що діялося навколо в українських осередках. З останніх же він, очевидно, найкраще знав Західню Україну, бо шанував Схід може більше через те, що з ним доводилося стикатися менше. Знав він лише визначніших осіб по Академії з Великої України. Про кубанців дещо знав переважно від мене.

Спроба з'ясувати, що сталося, що так гостро написав про своїх недавніх однопумців, десь застряла і більше шести місяців ніякого відгуку. Аж в липні надійшла поштівка з датою 27. VII. 1947, в якій були такі рядки:

»ВШ. і Дорогий Василь Миколаєвич! Вчора дістав Вашого листа з 19. VII. От тобі й раз: я чекаю відповіді від Вас, а Ви від мене! Я думав, що Вас немає вже в Німеччині, а Ви — що мене немає в Швайцарії... Та я ще тут. Бо дістав дозвіл на стале перебування, а лікуватися потребую далі, бо каверна відкрита ще. Що буде — не знаю. Хто це такий осел, що міг запевняти, ніби я збираюся до ЧСР? Від жінки я знаю, що сталося з багатьма емігрантами, менше винними ще, ніж я. Мій поворот — брехня. За дружину не турбую-

11870

ся. Ніхто нікого насильно вивозити не буде. Це мене інформували. Багато також сидить і дише... Відносно Аргентини: там зле не є, це певно, але працювати треба... Дайте мені адресу Коваленка (інженера з Академії, — В. І.). Коваленко є дур. Бока засудили на 2,5 роки за дефрандацію 1,5 мільйони корон. Про суд міг він прочитати в часописах. Але що ж, коли він сам був одним з причин (несвідомих) тієї дефрандації. Я йому напишу все подрібно, щоб не думав, що його обманюють. На нього пані Бокова була дуже огірчена, що він їй не поміг, коли вона була без гроша. Цікаве, що до Аргентини він за ті ж гроші приїхав.

Мое здоров'я недобре. Але я маю велику віру й надію. Баба вчиться, і за рік буде лікарем. Донька росте... говорить, мене не забуває. Жінка виявилася героєм: все робить, щоб могла до мене приїхати потім і самостійно працювати. Мати її померла й лишився батько. Мені пропонують Америку на виїзд. Але раніше мушу бути здоровим. До Еспанії я б поїхав, але хто «повезе» й за які «возила»? Я пишу багато, але нема де друкувати. Ну, будьте здорові. Пишіть. Стискую руку. Вам відданий Мосендз. Є тут у Цюріху Райхінштайн. Писав мені.»

Зацікавлення всебічне і в цій поштівці виявилось, як, наприклад, давно проминувшою історією з інж. В. Коваленком, що вже десяти років працював в Аргентині й тепер кликав мене до себе, або мрією переїхати до Америки чи Еспанії? 7. VIII. я відповів на поштівку і вже 26. VIII. 1947 мав довшого листа такого:

»ВШ. і Дорогий Василло Миколайовичу! Дякую Вам за Вашого листа з 7. VIII., що його я дістав кілька днів тому. Мені здавалося, що Вам дав можливість Український Допомоговий Комітет у Філадельфії виїхати до США. То ж це на те вони й є. Вони й мені пропонують, коли я видужаю. Але коли видужаю? І чи взагалі видужаю. Так це тяжко про це думати! Тому я радий, що дружини немає при мені й Марійка не бідє. Ви не радите повертатися до Австрії. А куди? Бож приїде кінець перебування в санаторії, так чи інакше. Куди годі?.. Коваленкові я написав досить гострого листа, хоч і «без упоминання о родителях». То є ще комбінація хахлацьких хитроців з дрібним гошталплерством. Бок безперечно ліпший від

нього, бо сам впає жертвою таких коваленків... А «боротьби» за владу немає чого боятися. То лише поетам до неї не треба встрягати. А боротьба мусять бути, бо інакше всяке барахло, а-ля З. К. позасідає й ніяк його позбутися не можна...

Я не є високої думки про «івців», але не думаю, що їхньою програмовою ціллю було вказування на тих або інших персон. Це простє наші взагалі «верноподданіє», що їх наш побут знає може не менше, ніж австрійський. Що галичани в цьому перед ведуть — не дивуюся, пізнавши їхню інтелігенцію за цих два роки. Я глибоко розчарований моральним рівнем тієї інтелігенції. Все то поповичі й адвокатовичі, діти двох станів, що дуже легко звероднюються до паразитства, до продукції порожніх фраз. Було так і в нас. Але тоді, коли в нас була інтелігенція переважно з селян, то галицькі сини ксьондзів і меценасів. Селяни добрі... Читав у бельгійських «Вістях», що в Празі далі існує музей, лише просто «український». В дирекції Наріжний й Добриловський і ще інші. Що то за містифікація?

У Цюріху є Райхінштайн. Я був написав йому. Прислав мені пару своїх книжок. Одна «Релігійон дес гебільдетен», друга «Варум вір альтерн». Дуже цікаві. Він є приватний учений. Працює при техніці (але не є професором), мав недавно 65 років. Питався про Академію. Але я думаю, що користі з нього для нас жадної. Хіба що було б в швидкому часі «корито». Ну, будьте здорові й пишіть. Стискую руку. Ваш відданий Мосендз.»

У цьому листі знову широке зацікавлення різними справами. При цім до більшости питань він підходить максималістично. Особливо ж накочується на західно-українців. Про «поповичів й адвокатовичів» я від нього багаторазово чув і заперечував, що в останні часи і на цих землях училися й селянські діти, була і в них різночинна інтелігенція, яка, властиво, надзвичайно розбудувала в краю кооперацію й харчову та легку промисловість. Не повертатися до Австрії я радив, думаючи про Францію, або Еспанію, де не було окупаційного режиму й не так тяжко з харчами, та й тепліше, ніж у Тіролі.

На початку вересня я відповів довшим листом, розпитуючи про зачеплені ним справи. На це в тому ж вересні одержав великого листа, дуже роздра-

тованого. На ньому була дата 22. IX. 1947. Він такий:

»ВШ. і Дорогий Василю Миколайовичу! Пару днів тому дістав Вашого листа з 7. IX. 1947. Дякую. А що Ви зачепили так багато тем, те мушу мобілізувати своє німичне перо на довшу епістолю. Отож звідки я взяв, що Вас «заберуть» до Америки: з Українського Допомогового Комітету в Філядельфії писав мені проф. Чубатий (ворог православних, професор галицької теології), що їхній комітет намітив забрати до США визначних діячів, політиків і т. д. Але... і тут пішли такі «але», що мене знудило. Між іншим, написав Чубатий, що вони там вступ поділили: 50% на православних і 50% на греко-католиків. Я написав Чубатому гострого листа, назвав такі поділи конфесійним середньовіччям етц. І Чубатий перестав писати...

Досі Комітет мені позичив (лише позичив) 400 дол., за які я лікувався тут 8 місяців. Далі не знаю. Просити не хочу. Знаючи всю ганебність їхньої т. зв. «помочі»: черевики на ліву ногу, брудні діряві панчохи, непрані подерті, смердючі сорочки, такий одяг... Купили зубні машини за шалені гроші, а машини старі, з минулого віку! Приїздять їхні представники, живуть в таких готелях, де не кожний дипломат спиняється, бо дорого, літають ледве-ледве не V2, а вислід ніякий... Уся ця «допомога» в США — це лише претекст для галицьких заокеанських паскарів набити собі кишеню й зробити рекламу. В США — вони нас не потребують. Бо ми б були їм конкуренцією. Хіба що візьмуть кількадесят своїх меценасів і магістрів: ворон воронові очей не виклює.

Вся тая преса... Вона лише здібна обкрадати нас тут: 1938-1939 вони без мого дозволу друкували мої речі («Свобода») й навіть не відповіли на протести, тепер обкрадають інших, що пишуть розпучливі листи. (Я Вам пришлю зразок.) Коли їм пишете — не відповідають. Між іншим, я був написав Луцкейкові, просивши інформацій. Не відповів...

Ви думаєте, що їх цінять англійці? Недавно один англійський професор в США казав на лекції, що українці не мають інтелігенції, не мають визначних людей, що це нація слуг... Мав рацію. Бо зустрічавсь із галицькою інтелігенцією, бачучи, що вони навіть

циганам імпонувати не можуть. Нічого не має в ній панського, все рабське, двуличне, продажне, краваткою прикрашене, рідного батька за доляр продати готове. Тепер я розумію, чому так не любили поляки галичан. Винятки лише підтверджують правило...

Може читаєте українську пресу з Англії? Ганьба! Тепер новим панам лізуть... як колись лізли кожному панові... Я огірчений на цю півграмотну, титуловану... що з крамарською злобігливістю метушиться, щоб де найдорожче продати кавалок своєї совісті: «інтерес не знає батька»...

Про мою переписку з Донцовим, коли ще р. 1943 я був написав йому, що він уже «труп» я розказував Вам ще в Празі. Тепер він труп два рази. Теліга, Липа, Ольжич і тисячі націоналістів загинули по гестапівських тюрмах, лише п. Доктор ще й потовстіли. «Дзвін до церкви скликає, а сам у ній не буває»... Та це добре для «меди бряцаючої», а не для людини, такої як усі сподівалися, що буде він. Колись писав оди на чужих пантократорів, але не спромігся знайти місця в боротьбі свого народу. Збирається журнал видавати, заперече, що він змінився... Запрошували й мене до співпраці. Відповів їм у цім дусі, що тепер Вам пишу.

Від Коваленка дістав листа: дозгого, симпатичного й покайно-смирненого. Він таки не знав, що над Б. був суд, бо мого листа про це р. 1935 не одержав. З його інформації виходить, що Б не сидів. Я знаю, що був засуджений. Але може була ревізія? Б. просидів у німецькому кацеті 5 років. Пише до Коваленка і питається все про мене. Він був не зла людина, лише чи міг я його попереджати перед таким, як Нест-ко, таким вітрогоном як Коваленко і таким експлуататором, як Нед-о? Думав би про конкуренцію. Але я до цього доплатив досить нервів. (Де Неділько? Чув я, що загинув на Україні, куди помчав був, висолопивши язика.)

Ваші інформації про «заокеанських риб», мене не дивують...

Про УПА багато пишуть. Навіть моя дружина в пару листах. Пишуть правильно й брехливо. Всіляко. Є то наше в'ійсько національне, а що його схотять використовувати всілякі «івці» — це не дивно. «Перемога має тисячі батьків, лише до поразки ніхто не хоче признаватися!»

Читав я щоденник Чіань (зять і міні-

стер закордонних справ Муссоліні, - В. І.). Брудні часи! Таки воно не можна до політики пускати бідних кешенею й духом людей, як це було в Італії й Німеччині! Нажива, гроші й задоволення були їхньою ціллю! Під цим оглядом наша майбутня керівна верства заповідається дуже сумно: «Вкрав би тридцять карбованців — втік би за границю». . . як у Руданського про того хахла, який би це зробив, бувши царем, Прийдесться, мабуть, «позичити» політиків в Англії (лише не лейбористів) за рекомендацією — «Черчіля». Ну будьте-те! Пишіть. Стискую руку. Ваш відданий Мосендз. P. S. За турботи про мене щиро дякую».

В цьому листі Леонід Мваркович порушив надзвичайно багато тем, висловивши до всіх його ставлення. Останнє він виявляє відверто, гостро критикуючи діючих осіб чи цілих груп. Все то викликалося обставинами, в яких покійний перебував. Він, перебуваючи в санаторії, одержуючи пребагаті інформації, розпоряджав часом все передумати. З своїм талантом він все викладав на папері, не зважаючи на будь-які образи окремих осіб чи цілих груп. Може де в чому через хворобу він переборщував, але все писав щиро, як відчував. На все він давав образне порівняння. Режими Муссоліні й Гітлера він засуджував за корупцію, але дуже не любив і лейбористів, під терміном яких треба було розуміти соціалістів всіх відтінків. Для різних відносин він підбирав образні характеристики. Загальною ціллю цей лист цікавий, бо в ньому окремі особи постають живими.

На цього листа я відповів у жовтні 1947 р., а знову довшого листа одержав, тисаного 4. XI. 1947. Він такий.

»ВШ. і Дорогий Василю Миколайовичу! Вчора дістав я Вашого листа з 22. X. 1947 з відповіддю з Франції. (В останню я писав для нього, розпитуючи про умови тамтешнього життя, — В. І.) Щиро дякую Вам. Але шкода, що Ви витрачали на Францію енергію. Я тих людей добре знаю. Помогти вони не можуть, а якби й могли — цього б не зробили. На біса їм здався письменник, що хворий і не є ані паскарем, ані греко-католиком. Із Філядельфії я був дістав 400 дол., за які тут прожив 9 місяців. Не знаю, як буде далі. Вони гроші мають, тисячі проїжджають, як принци й королі, але вони хотять, щоб за щось. А який з мене бізнес? Тих

400 дол. якраз досить для виказки, що вони «помагають». Трошки мені прислала жінка. дещо продавши. Трішки я дістав за книжку. Тягну далі й намагаюся не думати, що буде далі. Швайцарія лише гарна на папері, але тутешнє гасло — нема грошей, нема швайцарців!

Мене тішить, що комусь сподобалися мої новелі (я йому про це писав, — В. І.). Я їх писав зі щирістю, а це перша основа для доброї праці — любити її й вірити в неї. Подякуйте тій панночці за охоту вислати мені пакунок. Але що я тут з ним буду робити? Я його абсолютно не потребую, поки я в санаторії, бо їсти маю досить, аби їлося, а як не буду в санаторії — мушу покинути Швайцарію. Тут сміють бути лише ті, на яких є рація, щоб вони тут були. А яка кому рація, щоб я тут був? Це не Чехо-Словаччина й не Словаччина, а т. зв. «Європа». Дуже добре тут лише тим, хто має гроші. Наколи б каверна закрилася, поїхав би кудись, де «лапотники» й менше говорять про демократію, бо мені вже робиться «ве», як чую це слово й знаю, що з ним в Європі робиться. От потера собі руки в пеклі Гітлер з Леніном, слухаючи радіовісті з цього світу!

Моя жінка працює багато. Щось продає, але іспит складає, вчиться, господарює, мене потішає. Велику душу має. Лисянська, лікарка, показалася поганою людиною у відношенні до мене й моєї жінки. Старий Лисянський (професор, — В. І.) писав мені пару разів, але все таке нудне, все в стилі унерівських добродійників, що я не знав, що йому й відповісти.

Мали Ви колись рацію, коли казали мені, що не варто брати за жінку емігрантку. А я лише вибрав, не маючи нашої «хахлушки».

У нашому літературному житті останнім часом аж припадають до Хвильового. Читаєте? Я написав велику статтю, може видрукують.

У Канаді лекції читати варто. І особливо треба вчити людей, що Україна — не Стрий і не Тернопіль чи Вібрка. Бо вже занадто розвезлися галичмени. . . . Шю автокефалію розкладає МВД? Воно розклало в Галичині уніятів. Вони тут такі хоробрі, лише хай ідуть «там» повоювати. Побачимо, що з них залишиться.

Я маю велику охоту видавати часопис, без меценасів і паскарів. Але де й як без здоров'я? В Англії також почали уніяти розказувати, що ми ввесь час

лише про Папу мріяли. Знаю, що ця брехня зробила на англійців погане враження.

Селешко мені пише й часом такі дурниці, що аж страшно. Коли я йому пишу про наших негідників, він виправдує їх тим, що в інших є ще більше... Вічна історія галічменського націоналізму. Це для них засть для життя.

Чому Ви пишете «присилайте адресу»? Та ж я іншої, як ця санаторія, не маю, але за пакет дякую — я його не потребую. Моя жінка б того потребувала, але не від тої пани, бо й вона сама мусять працювати, щоб заробити на пакети. В Канаді є доньки, мають сотні тисяч доларів, й було б соромом мені чи родині брати поміч від людини, що сама тяжко працює. Моя щира, найщиріша подяка Вам і їй!

Так, Донцов є труп. До Канади він хоче лише тому, що там Русови... Цікаво, що сталося з нещасною Донцовою? Ціна кожного пророка лише в тім, що він може офірувати сам за свої пророкування. Донцов не офірував нічого...

Я в попередньому листі був приклав Вам копію одного листа. Чи одержали? Пишіть! Стискаю руку. Ваш відданий Мосендз. P. S. Прошу, пришліть мені адресу п. Г. Кубанської. Я їй напишу й пішлю свій «Засів» і може ще щось. Дякую. Коваленко мені не пише».

В цьому листі, як бачимо, трохи інші теми. У Франції я сподівався, коли б Леонідові Марковичу довелося покидати Швайцарію, влаштувати його там. Через те й писав туди, але відповідь одержав негативну. Досить гостро він натаврував Швайцарію й взагалі Європу за їхній меркантилізм, хоча ці прикмети європейців без сантиментів старі емігранти вже раніше спробували. Бажання видавати ще часопис ніби вказувало, що стан його ще був бадьорий. За пачку просила мене Г. Кубанська (була вже в Канаді) прислати точну адресу, на яку можна вислати пачку. Глибоко застряв у голові Леоніда Марковича д-р Донцов, що не давав йому покою.

Я на це відповів довшим листом, з'ясууючи, що демократичніші уряди стабільніші, чи ми їх любимо, чи ні. Ці уряди в боротьбі з урядами диктаторського типу завжди перемагають і навів приклади з далекого минулого й останніх світових війн. За першої й другої переможцями стали демократичні коаліції. В першій світовій війні трони втрапили: російський і болгарський

царі, німецький, австрійський, румунський королі і турецький султан. Австрія розпалася, революція була в Росії, почасти в Німеччині й Туреччині. Демократичні ж країни не зазнали особливих політичних катаклізмів. У другу світову війну вожді: Гітлер, Муссоліні, Антонеску загинули, а їхні території зазнали нечуваної руйни.

З цим листом я спізнився до листопада на пару тижнів, а Леонід Маркович не витерпів і вже 31. XII. 1947 до мене заалярмував такою листівкою:

»ВШ. і Дорогий Василю Миколайовичу! З Новим Роком! На Вашого листа перед двома місяцями, де Ви пропонуєте мені пачку від п. Кубанської, я вже Вам відповів зараз таки довгим листом, але досі не маю відповіді. Чи дістали Ви його? За пачку я дякував, бо її тут не потребую. Але адресу Г. К. я б потребував, щоб написати їй пару рядків. Я ще тут, бо мені знов на чотири місяці позичили. Мій стан здоров'я покращав, але каверна ще є. Я пишу багато. Що робите Ви? Чи не написали б Ви книжку про стан нафтової господарки в багюшки (Сталіна — В. І.) з перспективами і под. Розмір довільний, зміст політично-господарський. Тут би був видавець. Пишіть. Вам щиро відданий Мосендз».

Очевидно мій довший лист розминувся з наведеною карткою. На той довгий лист Леонід Маркович прислав «полемічного» довшого листа, який написав 6. 1. 1948 р.

»ВШ. і Дорогий Василю Миколаевичу! Дістав учора Вашого листа з 28. XI. 1947. Чи це помилка, чи справді 6 тижнів «демократи» листа перечитували, переписували й на пам'ять вчили? Та ж листи йдуть 4-5 днів. Одначе дякую щиро Історія з Григорієм (архiepіскопом, — В. І.) і одним із членів Директорії, що з ним тримає, мене теж була засмутила.

Ваша «оборона демократії» мене не переконує. У випадку диктатур ми бодай приблизно знаємо, що воно за цяця й не дивуємося. Але ані Ви, ані я досі ще не знаємо, що таке демократія. Є Перон диктатор? А Франко? Чому ж з ними «кохаються демократи». Якщо вони такі тоталітаристи, то може б тим краще на місці Франка Джіля Робля посадили. А чи думаєте Ви, що за добру «совюшку» ліві «демократи» з лейбористами не продали б і свою горду

Англию? Що зробив Рузвельт і Черчил з Європою в Ялті, а тепер рвуть волосся. .

Вашінгтонів приклад — чудовий приклад. (Я навіть йому, як Вашингтон, після перемоги над Англією, на пропозицію командних начальників армії проголосити себе королем, відмовився; чесно дотримав вірність парламентові й за це увійшов в історію найбільшим політичним діячем світу, більшим від Наполеона й інших диктаторів, — В. І.). Але казало циганчта: «Не пишайтеся, злапавши мого батька в коморі — зловить його в полі». . . Пустить тепер Вашингтона до Європи. . . Що до «демократії» більші вимоги, ніж до «диктатури» — це правда. Бо від янгола бажать янгольських вчинків, а від чорта чекають лише чортячих. Тому легше бути чортом, як янголом.

Щодо уряду, який нам дадуть, або визнають — сумніваюся. . . Знаєте, що в таких речах погане? Не те, що якісь припишуть закони, але інтерпретувати їх будуть ті, що їх накидатимуть. Побачимо!

Я не сумніваюся, що Мазепа був би кращим прем'єром, ніж Стецько. Але то все люди, які чекають, що їм «прем'єрство» дадуть. А такі Стецьки й Бандери — йдуть і. . . беруть. Може це жаль (я не одоратор ані одного, ані другого поповича), але що Ви зробите? Маєте Ви силу «взяти»? «Влада» це, на жаль, «жіночого роду». . . Вони чекають, коли їх запросять, «дадуть права й визначать обов'язки». Є це життя: хто не йде вперед (в який перед?) — той іде назад. Зрештою, ані Ви не є такий великий «демократ», ані я — такий «диктатор» — побачимо.

Є тут, одначе, реальна річ: одне видавництво тут, у Швейцарії, може й хоче видати працю на господарсько-технічні, або й чисто господарські теми Сходу. Може бути книжка 100-300 стор. у німецькій мові. Може це бути нафта, енергетика, сільське господарство, і п. Щоб Ви написали? Заплатять добре. Може б переробили свою ранішню працю про енергетику України й Кубані? Два роки вже видавництво п'талося.

За адресу Г. Кубанської дякую. Фесенко мені часом пише. Як жожен Савло, що став Павлом він виявляє не зб'яку діяльність, щоб ловити «душі». Пакети дацу. . . От і маєте: один гавляйтер Христов у Москві, другий у Римі, а третього вже монтують для хах-

лів у Нью-Йорку — буде це теж «євангелик».

Справи нашої Автокефальної Церкви мене турбують. Але коли б Ви знали, які то «єпископи», що були в Братиславі р. 1944. . . Ви б, мабуть, стали мохаммеданином.

Валя Лис. повелася з моєю жінкою дуже зле. Якщо взяти під увагу, що я їй і покійній сестрі дав можливість матуру студіювати, аж сам дістав тбц, що моя жінка її прийняла в Братиславі як сестру, — то вона зла істота. Я не чекаю подяки, і не для подяки чи вигоди я це робив. Я не бачив їх з р. 1933 до 1943, а пані до 1945, покійницю (малярку Аллу, — В. І.) з р. 1933. І одружившись, я помагав їм за згодою й поміччю жінки далі. А вона мсїй дитині не хотіла допомогти. . .

Моя каверна, каже лікар, загусла й отруєння організму зменшилося. Може якось витягнуся. Але потребує час, каже лікар. Маю апетит і сон. . .

Ах, якби я хотів мати свій часопис! Думаю, що до Америки мені не можна. Бо хто має плями на легенях того не пускають. Не буду плакати. Пишіть! Стискую руку. Ваш відданий Мосендз. P. S. Можуть бути й більші статті, — не лише книжка. Але це б я хотів мати до діла лише з Вами».

У цьому листі Леонід Маркович намагається довести ділетантською фразеологією, що диктатура має такі переваги над демократією. Він останню вважає якимось сфінксом у житті, а диктатуру окресленою. Дійсність же говорить протилежне. При демократії — вільна преса про діяльність і наміри правління поінформує часом більше, ніж потрібно. А диктатор завжди — таємничий і невідомо, що чинитиме завтра. Цілковито фантазійно він характеризує ніби пасивного Мазепу (очевидно, професора), а натомість динамічного Стецька. В усьому цьому досить і демагогії, хоч і вбраної в деякі форми. Сперечання було шкідливе, бо воно б викликало більше хвилювання у Леоніда Марковича.

За можливість видання якоїсь фахової книжки у Швейцарії з надзвичайно широкою тематикою (нафта, енергетика, сільське господарство) і в розмірі 100-300 стор. мені тоді здалося трохи поверховим. До цього дістали дані від советів у той час було неможливо, а своїх книжок я не мав при собі.

Треба лише подивляти, що в такому

стані Леонід Маркович всим тим цікавиться. Це ж саме можна сказати про екскурси відносно церковної ситуації.

Огірченість лікаркою Вал. Л. була слухна, бо він допоміг як не матеріально, то морально обом дівчатам набутти високу освіту. І якраз Валентина довше мешкала в родині Леоніда Марковича в Братиславі. В усякому разі, цей лист життєрадісний з різними перспективами.

На цього листа я зразу відповів, обходячи невральгічні моменти й інформуючи про цілковиту відсутність у Німеччині літератури із советів, а без цього не можна написати поважної книжки про економіку цієї країни й тамошню Україну.

На це 1. II. 1948 р. одержав таку поштову картку:

»ВШ. і Дорогий Василю Миколаевичу! Хоч я й давненько дістав Вашого листа з 12. I., але не відповідав досі, бо чекав відповіді на попереднього листа, де я пропоную Вам написати дещо про економічно-технічні проблеми земель під Московщиною. Це не мусить бути нафта, але кожна солідна стаття чи книжка знайде тут собі місце. На це Ви мені не відповіли. Чи може цензура вичитує. Віда тепер у цій Європі, — хоч у двох примірниках листи пиши: один для цензора, один для адресата.

Пані К. (Кубанський, — В. I.) написав, але відповіді жадної. Писав мені з Аргентини наш «безграничний хахол», що намагається дістати для Вас візу. Думаю, що це б було для Вас добре. Хоч Близький Схід був би ще кращий. Дуже б хотілося разом попрацювати.

Ваш термін «підматуранти» дуже влучний. Але ті «сборники», що видали відому Вам мапу, то «ребята» А. М. Л-го. Матур вони мають аж забагато, але зате хребет у них слабенький. Звичайно, що писати до всіляких «органів» Вам не можна, так як і мені. Бо 1) це є конкуренція магістрам з масло-союзу, 2) нікому з т. зв. «чинників» не йдеться про Україну, а лише про «інтереси». Французька політика ім цьому прикладом. Зрештою, життя коротке й якийсь там титул чи посаду треба зловити. А оскільки все це «разночинці» — дрібні ксьондзовичі, адвокатовичі й взагалі... без роду й племені, то й чекати від них чогось тяжко. В цім відношенні може буде краще, як всі розбіжаться по земній кулі, бодай не будуть на одному місці бацил громадити.

Мені ніби краще, принаймні важу вже знову 56 кг., але треба бодай 65 кг., щоб задушити КВ, але все гроші, гроші... Боюся, що саме тепер прийдеться покинути санаторію.

Моя жінка записує 10-й семестр, складає вже 2-й рігороз, буде готова в цім році. Якби здоров'я — подалися б до світу.

Знаєте, дуже мені хочеться якийсь журнал видавати. Без Косачів, Пеленських, івців... Порядний журнал, де б без «лицеприяття» можна було висловити свою думку, не боячись ані підматурантів, ані піддокторів чи інших «спеців від неньки кишені».

Пишіть. Чи можна вже до Вас посилати журнали? Я б післав Вам тижневик «Вельтвохе». Стискую руку. Ваш відданий Мосендз».

І в цій поштової картці знаходимо різноманітні зацікавлення Леоніда Марковича, головню духового змісту. Про карту, яку він згадує, треба мати на увазі таке. В британській зоні тоді поширилася зроблена й видрукувана карта з якимись довільними (зменшеними) кордонами України, але без підпису автора й місця видання. На мій запит, чи він не знає, хто те зробив, він через нехиті до центру УНР і приписав йому. Далі в нього вириваються гострі вислови про «разночинців» «ксьондзовичів і адвокатовичів». Найцікавіше з цього всього — мрія про журнал ні від кого незалежний. Звичайно, це в значній мірі була наївність і відсутність досвіду у видавничих справах. Застереження при цьому проти івців свідчить ухилення його від націоналістичного талору. Згадка ж про Косача вказує, що Леонід Маркович мав вірне відчуття до хамелеонового письменника Косача. При цім у нього жевріє мрія про видужання й з'єднання з родиною та виїзд у... світи.

Про можливість написати й видати якусь економічно-технічну розвідку про Україну я мав думку, що це не до виконання в умовах, в яких перебував. У мене також було підозріння, що найного Леоніда Марковича шангажує якась розвідка отим виданням. Але, щоб хоча трохи заспокоїти недужого, я склав дуже загальникову програму такої книжки й вислав до санаторії. Як відповідь на це, Леонід Маркович написав 12. II. 1948 р. таку поштову картку.

»ВШ. і Дорогий Василю Миколаевичу! Ваш лист одержав. Дякую. Програма книжки добра. Її надрукували б, але

ж раніше мусять «товар» бачити. Це зрозуміло. Вони Вас не знають. Тому добре, щоб прислали опрацьований перший розділ. Звичайно, що в книзі не мусіло бути забагато «східніх сварок», або все в європейському навітненні. Тоді на таку книжку мусить бути інтерес і збут і добрий гонорар. **Самозрозумілою умовою мусить бути німецька мова: добра, вправна, цілком літературна.** (Підкреслення Леоніда Марковича — В. І.). Во інакше нема чого починати й роботу: переклад з'їсть увесь заробіток. Лист-експрес я дістав на 4-й день, а лист більший — лише вчора. Мабуть у нім цензор там одно нічого не зрозумів як і я.

У мене все гаразд, за винятком туберкульози. Тепер би мені стрептомицини, але... Одначе пробую, може щось вижебраю.

Писав Селешко, що вибираєтеся до Канади, але він усе «рибу перед неводом ловить», і я не вірю. Одначе паскарі, меценаси й магістри там уже є.

Рукопис пересилайте через американську зону: там давно немає жадної цензури й листи йдуть 2-3 дні. На рукопис чекаю, чекають його й інші. Пишіть. Що там з УТГІ діється? Якась це... з нього стала. Од п. Галини К. не мав жадної відповіді. Стискую руку. Ваш відданий Мосендз».

В цій поштовій картці головне турбується за писання книжки, але згадує й про свій стан та сподівання від стрептомицини. За цим ліком я звертався до кого лише міг. З'їздив до Авґсбургу, де просив про це пастора Кузіва. Написав також до знаних мені людей у США й Канаді. Про книжку я писав довшого листа й поштову картку.

Вже годі (1948 рік) я мав два афідавіта на в'їзд до Канади, але я їх поклав у валізу. Та в лютому одержав від пастора М. В. Фесенка й дозвіл на в'їзд до Канади. Про все це я й написав Леонідові Марковичу, а він відповів такою поштовою карткою з 3. III. 1948 р.:

»ВШ. і Дорогий Василю Миколаевичу! Дякую за листівку й листа з 24. II. Я інформувався ще раз на підставі Вашого обсягу на листівці й можу сповістити, що переклад зробиться тут. Історичного вступу не треба. Думаю, що Вам буде це значно швидше й легше. За Вашим пляном мала б це бути цікава книжка.

Ваш в'їзд за море мене дуже втішив і думаю, що з комісіями не буде

зле: Ви ж не маєте жадної заразливої хвороби. Тоді б, мабуть, допомогли переїхати туди моїм бабам. Я вже тут залишуся назавше. Боюся за своїх у зв'язку з подіями в ЧСР. Дігравися чехи зі своїм слов'янством. Ну, один раз треба заплатити ціну за «братерство».

В мене по-старому. Обіцяли «брати» стрептомицину прислати. Вона робить чудеса (У тих звичайно, що мають гроші). Але чого тільки не обіцяли! Останніми днями я страшенно здегустований. Уявіть собі: перед раком дав до Бельгії для друку 1 й 2 ч. свого роману. І в результаті — пропав рукопис (250 стор.), а я мав лише один примірник. І бере мене великий жаль: стільки праці! Але сяду, мабуть, писати наново. Це страшенно зле вплинуло на мене. Уявіть собі! І це, звичайно, «брат магістер». Ну й наріді!.. Стискую руку! Пишіть. Ваш щиро відданий Мосендз».

У цій поштовій картці до всього іншого долучився клопіт, як добути стрептомицину, й «загублення» рукопису «Останнього пророка». А все це підірвало його здоров'я. Не вірячи у видавання книжки, якою так захопився Леонід Маркович, щоб лише його не зражати, я все ж нашкрывав близько 80 стор. і вислав йому. Починати книжку без коротеньких історичних довідок я вважав неможливим, бо ж чужинці трактують ту історію на московський лад. Одержавши все, перечитавши й поговоривши з видавництвом, Леонід Маркович 3. IV. 1948 відповів таким довшим листом:

»Дорогий і ВШ-й Василю Миколаевичу! Дякую за Вашого листа й першу частину рукопису. Дуже шкода, що не послухалися мене й написали такі історично-політичний вступ. Видавництво його не візьме. Одначе я постараюся його скоротити до 10 сторінок (з 53), може в такому вигляді пройде. Видавництво це німецьке й з жадними нашими діячами не мають до діла. Чекаю на продовження економічно-промислових частин. Тепер тут наша історія нікого не цікавить, та й це у нашому власному освітленні. Тут мають своїх спеців, що знають її краще від нас самих, тільки з обставин політичних мусять мовчати. Але краще на тему тучешніх наших осіб не дуже писати, бо якщо вони будуть занадто себе проявляти, то... раз-два й викинуть... Тут це роблять швид-

ко й ґрунтовно. Тому про це й не жадайте в мене жадних інформаций.

Стаття Ваша про Козакію дуже добра. Вся ця Козакія — «плод невежества» як її творців, так і тих, хто до неї ставиться серйозно. Одні її творили підматуранському (чудовий Ваш термін) «скудоумію», інші підматуранти про неї дозволяють інформувати українську пресу й суспільство. Пам'ятаю як у р. 1932 читав у Братиславі якийсь їхній генерал про «історію Козакії». Там він договорився до того, що «українській язык проізошел от смешения польского і русского языка». Чого, зрештою, і можна жадати від людини, що закінчила лише «юнкерское училище»! Але, здається, що від наших стовпів можна б було дати ґрунтовнішу відсіч. То де вони?

Одержав я листа від Кузіва, щоб написати на якусь адресу, яку він подав. Спочатку мені не хотілося. Бо чому це він не може написати? Одначе мені останніми днями так зле й так хочеться жити, що я написав тій особі. Звичайно, толку з того не буде жадного. Прикладаю Вам про стрептомицину реляцію. Треба її нараз 80 гр. й нема надії, що мені pomoже, але бодай приведе організм до стану, в якому можна робити операцію.

Жінка мені писала спокійно. В червні вона абсолютент, лише рiґороз і на осiнь готова. Ах, як би я хотів її вислати за море! Вона б була дуже «файна» працівниця. А мені вже місце лише тут, у Швайцарії.

Юрма галичменів (не галичан) уже щасливо покидає Европу. Це мене радує... Присмоктавшись до долярового життя, вони й самі не захотять появлятися в «Краю».

Мій рукопис пропав так, що т. зв. редактор Мулькевич у Брюсселі дав його переписувати в Парижі. Переписувач попав під авто... капут... і це мене дуже, дуже вразило.

Я читаю всілякі часописи: від.. Ф-ка, до... Пе-го через... — жадна мене не радує. Донцов уже в Канаді. Там на нього накинудися за «фашизм». І хто?.. Хто-хто, а не вони йому суддями мають бути! Збираються видавати якийсь журнальчик. Цікаво, хто там буде працювати: Донцов, Русова й Русов... Ну й компаньї! І все «на ов»... Ой мені з гетьманцями. людьми малоросійськими!

Я б дуже зрадів, узнавши, що Ви в Канаді. Скажіть мені, Дорогий Василю

Миколайовичу, чом Ви досі не згуртували коло себе кубансько-українську громаду? Може в Канаді щось пощастить Вам зробити. Особливо мене цікавить справа високої технічної школи, де б викладалося все на українській мові, а анґлійська була лише урядовою. Тільки чи серед того обскурного оточення попів і паламарів чи можна те зробити?..

Пробачте, що не прислав Вам «Вельвохе»... Ну, бувайте здорові. Пишіть. Стискаю руку. Вас щиро відданий Мо-сендз Леснідґ.

У цьому листі Леонід Маркович перебільшено вважає якихось німців за авторитетів в історії нашої промисловости, а я був певний, що для них творцями промисловости в Україні є головно росіяни, які там не вклали ломаного гроша. Через те без дискусії я насторожився... Цікавить його також агентурний витвір Козакії, про яку я не раз з ним говорив. Знав я й того генерала, про якого пише. То сиренька донська людина, покірна, що слухняно виконувала доручення хлібодавців, а Леонід Маркович надав їй більше уваги.

Дуже сумні були рядки про родину і власну резигнацію з залишенням у Швайцарії. Тоді він не уявляв, очевидно, труднощів з доставлянням родини за море, що це дуже легко могло викликати репресію по відношенню до неї окупантської влади.

Гостро продовжував Леонід Маркович осуджувати галичан і подав, як саме втрачений рукопис його «Пророка». Випадок занадто фатальний. З великою роздратованістю засуджує Леонід Маркович майже всю емігрантську пресу, яка видавалася, майже вся в несприятливих умовах. Чомусь він приписував переслідування Донцова за «фашизм» галицьким чинникам, не подаючи доказів. Нарешті боліло його гуртування кубанських українців, хоч він добре знав про безнадійність цієї справи в Европі.

Тяжко було відповідати на цього листа. З одного боку не можна було погоджуватися з багатьма його твердженнями, а з другого необхідно було уникати викликання зайвого хвилювання. Про можливість переїзду до Канади я лише натякнув, не маючи певности, що то колись станеться. Леонід Маркович же так цього хотів, що вважав, що... ніби я вже в Канаді.

16. IV. 1948 він уже мені так написав: «ВШ і Дорогий Василю Миколаевичу!

Пару днів тому дістав я листівку від пані Кубанської, а сьогодні Вашого з 11. IV., й спішу відповісти, щоб застати ще Вас в Європі. Я за Вас дуже радий. Певен, що в Канаді бодай матеріально буде Вам краще, хоч гризоти буде більше, обсервуючи товсту шкіру й заросле салом сумління наших «братів»...

На Вашу працю чекаємо. Надіюся, що ніхто в Швейцарії не знає про мою участь, бо це могло б бути для мене шкідливим. Тут емігрантам заборонено щобудь давати до друку.

Моя дружина в червні має абсолюторієм і до кінця року надіється бути готова та буде намагатися попасти якомсь до Швейцарії. Тоді б я дійсно був радий знати, що їй можна до Канади. Цікаво, як там з лікарями. Вона б рішуче пішла на провінцію. Пані Кубанська пише мені, як зробити, щоб і мене до Канади перевезти! Цього ніяк не можна. Я маю відкрите тбц, а з тим нікуди до жадних позаєвропейських демократій не можна. Навіть якби й закрило каверну, теж не пустять.

Кузів кумедний... дійсно. Посилає мені адресу незнайомої людини, щоб я їй писав про стрептомидину. Я написав на звороті листа Кузівського. Відповіді немає й напевно не буде. Так можна писати до Форда, наприклад, чи до Чапліна. Цікаво, що європейці, попадаючи до США, отак дитиніють, хоч безперечно Кузів є симпатичною людиною. Стрепто обіцяли мені й інші «браття».

Питання нашої майбутности політичної для мене темне й сумне. Остязки підуть з першим, хто їх поманить і заговорить з ними на «общепонятном». Історія з Власовим, коли з ним пішли майже всі остязки, мала б бути нам мементом. Та що робити проти цього? Проповідувати лімонадний соціалізм Феденка, без сили й можливости його здійснити! Націоналізм і далі матиме великі шанси. Вся справа буде в націоналістах. Енергії в них не брак, як не брак і ґрунтовної безграмотности й самореклями.

У Канаді, звичайно, України не збудувати... Сумне твердження, але інакшого не може бути, особливо як порівняти жертвенність поляків і жидів з нашими христопродавцями. Старого муфтія О. — будете мати нагоду пізнати й дасте мені за правду...

Стала адреса моєї дружини:... Адресу Вашу я їй подам. Дякую Вам щиро. З нею б було легко. Всна й дитина здо-

рові як бук. Зжерла мене проклята Австрія.

Моє здоров'я зле. Може це лише весна, а може й кінець починається. А так страшно хочеться ще жити: лягтися, ненавидіти, любити й крутитися серед цього, що зветься нашим життям.

Маю неприємності з моїм романом, який мені такий галицький видавець у Брюсселі Мулькевич зепроторив. Моя поема «Волинський рік» уже виїшла.

Ну, щасливої Вам дороги! Соколиного крику й лебединого віку! Ваш щиро відданий Мосендз. P. S. Напишіть картку чи дістали лист».

Чим далі сарказм Леоніда Марковича до всіх і вся збільшується. Щоправда, багато дечого він бере з недавнього минулого. Про історію з Власовим, наприклад. Про канадійців його узагальнення також не мало підстав. Кидався покійний на всі боки й мрії свої вважав за дійсність. Як отой мій переїзд до Канади. Я йому мусів написати, що ще й не починав з переходиним табором, а він вже вважає мене майже в Канаді. На цю відповідь він 7. V. 1948 написав мені таке:

»Воїстину Воскрес, Дорогий Василю Миколаєвичу! Дякую Вам за Вашого листа з 2. V. 1948. Я справді був надіявся, що Ваш імаґінарний переїзд до Канади буде робитися без тих формальностей, що звичайно. Тепер бачу, що це зовсім не так. А тому з великим жалем мушу ствердити, що до Канади Вас не пустять. Причини для цього лежать не лише в інструкціях чисто англо-сакських, але і в допомозі наших уніятських «отців» і братів. З канадійського боку є основою не пускати до Канади жадної людини, що не здібна до важкої фізичної праці. Навіть тоді, коли цю людину хоче мати в себе найближча родина. Англо-саксам потрібні, як і колись німцям (зрештою вони теж германці й не терплять слов'ян) здорові й міцні руки... Вас галичмени не долоблюють. Я це знаю.

...З такою метою «вибору» Канада й (Англія теж) досягає кількох добрих вислідів: 1) набирає собі здорової робучої сили, 2) може пишатися демократично-гуманітарним поступованням...

Перед війною за звільнення негрів у США р. 1867 протегувалося дуже проти продажу дітей від батьків, розлучення родин. Тоді це було варварство. Тепер це гуманізм. Бо ось читаю, що дивізія «Галичина» може лишатися на праці в

Англії, але 500 осіб інтелігентів старших і хворих — викидають до Німеччини.

Отож бачите, колись я писав Вам, що я знаю, що таке диктатура, але не знаю, що таке демократія. Принаймні за 3 останні роки цілком розучився знати.

Щодо темної ролі уніяцьких попів, то Ви, мабуть, її знаєте вже ліпше від мене. З Канади викинули Донцова... Не мусите вірити всьому, що галічмен на галічмена каже. Сьогодні один одного обвинувачує в морді власної прабабуні (й все з доказами), а завтра піде до нього в куми. Що С-ко висвятит себе на доктора, це мені новина. Але чи осел від золотого сідла стає розумнішим? Пишіть! Що будете робити, як зостанетесь в Німеччині? Найкраще б було щось видавати... Ваш щиро відданий Мосендз».

Цей лист Леоніда Марковича повний емоції. Йому, очевидно, дуже хотілося, щоб я виїхав до Канади. Коли ж він почув про необхідність виконання певних перевірок, то зразу урів собі, що мене не перепустять і він почав шукати всього. За перешкоди він уважав винними канадійських урядників, а чи не ще більше різних категорій галічан (цілком не слушно).

З одержанням цього листа я якраз мав розпорядження устанав ІРО, що мені є віза до Канади, квіток на літак до Торонто й вимогу негайно виїхати з Ольденбургу до переходового табору в Фаленбостель. Я відтягав трохи цей від'їзд, а кінець-кінцем мусів їхати на комісії. Остання тяглася близько трьох тижнів, але в інших це займало місяці. Весь переляк Леоніда Марковича не був слушний. Мене перевіряли навіть легше, ніж інших і лише у старенького лікаря трема руки викликала запит, — по відповіді на який одержано «о, кей!» Була якась заминка з ставленням консулом візи, але й те проминуло.

Щождо наших людей, то Леонід Маркович приписав їм цілком неслушно якісь каверзи. Я думаю, що вони й не могли робити якісь перешкоди.

Пройшовши все успішно, я написав Леонідові Марковичу, що таки мушу виїхати до Канади. І на це негайно одержав з 2. VI. 1948 поштову картку, в якій писав:

»ВІП і Дор. Василю Миколаєвичу! Дякую за Вашого листа з 17. V. 1948. Дуже мене тішить, що пройшли всі контролі. Але я повірю все таки, коли одержу від Вас лист з Канади (от Хома невірний — В. І.).

Ви не вірите, щоб Донцову в Канаді могли зробити таку підлоту? Кажете, що то «залінівці люди». Для роблення підлоти ніхто не є залінівий. То лише для доброго діла потрібна працюовитість. А від пакости збоку «братів» ніхто з нас не може бути певний. Я дістав уже стрепто (не від К.) й одержую ін'екції: досі мав 10. Результат поки що не злий. Як буде далі — не знаю. Бо докучила мені ця канітель. Селешко є мій приятель, але його інформаціям про політичних противників не можна довіряти. Якби Ви чули, як обмальовують Селешка його противники! Це вже галічменська така звичка. Але чим голосніше пес гавкає, тим менше йому можна віри йняти!.. Читайте, прошу, Бічер-Стов. Там в її «хатинці дядька Тома» знайдете всю нашу цілу фіру рабів, що вже не мають свого пралісу й віддані до руж работорговцям. Лише що мурини мали оборонців. Ми їх немаємо... Стискую руку. Ваш Мосендз».

З цієї листівки приємно було довідатись, що Леонід Маркович уже мав стрептомицину, яка бодай морально піднесе. Далі ж він намагачься довести, що не можна вірити галіччанам... Але це було таке гостре, що суперечка тільки ще збільше хвилювання. Отже вирішив заспокоїти його поштовою карткою з Канади.

Цю поштову картку вислав, як тільки приземлився в Торонто.

Уже 17. VI. 1948 він мені до Канади написав коротенько.

»Дорогий Василю Миколаєвичу! Я щиро зрадив, одержавши Вашу листівку, що Ви «вже»... Це велике диво у «демократів». Та ж рубати ліс Ви не вмєте!.. В кожному разі, тут все пішло як слід, і я можу Вам побажати здоров'я на новому материкі.

Я одержав з Америки 80 гр. стрептомицини (стрептомицина-сульфат) і вже маю 22 грами в собі ін'екціями по 1/2 грама. Зараз же кашель зменшився, апетит придбався, але каверна поки стоїть. Отож на осінь буде операція: 4 ребра геть. Це добре, бо інакше, виріжуть і 12-13. Чи витримаю лише.

Моя стара вже абсолюент, дороблює іспити, молода росте й об'їдається черешнями. Чекає на мене. Але дружина певно переконана вибратися з ЧСР, бо там не життя буде.

Бенеш скінчив як і слід йому було. Підленькими хитроцями можна ціле життя прожити й підло скінчити. Колись у р. 1933 у Києві хвалив Сталіна

за щастя України. Хай тепер сам скоштує того щастя. А Карпатська Україна йому теж боком вилазить. Бажаю Вам багато здоров'я. Ваш відданий Мосендз. Р. С. Привіт пані Куб...»

Цей лист був заспокоюючий, бо Леонід Маркович мав до видужання власне все: Приписану порцію стрептомицини й забезпечену операцію. Листування з родиною було трохи небезпечне, але через здоров'я спиняти не було можливості, бо морально це його підсилювало. І в такому стані він стежить за життям та склав свою реляцію на адресу президента Чехо-Словацьчини Е. Бенеша.

Зважаючи на те, що Леонід Маркович з нетерпінням чекав більших відомостей від мене, я вже в червні йому написав довшого листа. Звичайно, я міг лише дещо порушити і долучив своє інтерв'ю з «Івнінг Телеграм», бо він би про це довідався й огірчився б, що я йому не прислав. Відповідь, яку він написав 2. VII. 1948 я дістав ще в липні місяці. Вона була довша й спокійніша, а саме така:

»ВШ. і Дорогий Василю Миколаєвичу! Вашого листа від 22. VI. одержав я 25. VI. Дякую. Гратулюю Вам до Вашого прибуття в Канаду. З фотографії видно (фотографія при інтерв'ю в «Івнінг Телеграм» — В. I.), що Ви виглядаєте добре. Рівно ж і Фесенко дуже добре. Згідно зі статистикою найдовше живуть попи, паламарі й інші репрезентанти духовних професій. Часом це от як, наприклад, у випадку О., може бути національним нещастям.

Стрептомицину я одержав од організації 4-х св. Щира їй моя подяка. Бо хоч вона мені й не допомогла на всі 100%, бо каверна не закривається, але вона мені уможливила операцію, яка відбується десь за 2 тижні. Торакоплектика. Після доброї консультації добрих лікарів я рішився на неї. Жінка також радить, бо іншого засобу закрити каверну немає. Отож. Якби зі мною сталося так, що операція вдається, а я помру, то прошу не забути ласкавим словом, і допомогою вирватися з ЧСР моїй дружині й донці. Адреса: ... Дружина складає останні іспити, здорова й повна віри, надії та охоти покинути ЧСР.

Репортаж про Вас я прочитав. Він все таки добрий. Читаючи англо-саксонську пресу, я переконався, що вона, на наш смак, має дещо дитинячий підхід до справ. Оті їхні всі великі мужі.

є рекламісти власної персони і рахують це чимось нормальним. Як той хлопчак, що захоплюється новими штанцями. Під той стиль підробляються й наші землячки з обох «боків Збруча», всі ті духові погребники.

Щодо «Від Карпат до Кавказу» (пропонована мною тема, — В. I.), то з огляду на мою операцію не можу нічого сказати, бо не зможу довго, якщо не назавжди, писати й лаятися. Тому доведеться почекати. Бож, зрештою, видавництво не дасть Вам жадних гарантій, не прочитавши праці. А тут вимоги до таких праць дуже високі, бо мають матеріяли вже післявоєнні. Тому гадаю почекати, збирати матеріяли. Може англійці на цім розуміються та кож.

Читав я історію України проф. Мєнінга, з-за якої стільки бучі було. Слабенька річ, як на професора. Якийсь галічмен йому диктував, а він безкритично писав.

По Австрії й Німеччині їздить Бучко. Сумна фігура. Ватикан, здається, постановив тепер реалізувати свої цілі, забуваючи, що така агітація його муфтіїв викличе серед нас лише найбільшу реакцію. Його промови є лише образою православних. От хто б заслугував орден... Здається, що не краще там і в Вас, у Канаді.

Вітайте пана Фесенка. Як кожен Павел, він трохи гусид і його журнал уже цілком не український. Але що робити... Привіт і пані Вєгнер. Мабуть її переклад на німецьку знайшов би місце й тут, у Швайцарії. Такого роду речі, особливо коли вони ще й протигерманські, тут «у моді». Звичайно, що по-англійському б було це краще.

А тепер, дорогий Василю Миколаєвичу! Бажаю Вам ще багато, багато працівних років. Хай Господь тримає Вас у своїй опіці. Ваш щиро відданий Мосендз».

У цьому листі Леонід Маркович продовжує цікавитися з властивим йому гумором далі різними справами. Готуючись до операції, він турбується про родину, думаючи, що її можна буде вивести з ЧСР у вільний світ. Звичайно, це була марна надія, коли вона була взята на список ворогів народу (бож її двічі відвідали енкаведисти).

Згадує він ще про давнішу мою думку про написання розвідки про стан українського господарства від Карпат до Кавказу. Це було важне для самих

українців, а не чужинецьких фінансистів, яким роздріблені частини України були більше до смаку.

Дивно, з якою гостротою він стежив за подорожуванням Єпископа Бучка й як він оцінює цю діяльність. Напевно рідкі одиниці з українських патріотів цій справі приділяли стільки уваги. Або як влучно він окреслив пастора М. Фесенка з його журналом «Євангельська правда». Але в процанні бідолаха не витримав і зійшов трохи на мінорну ноту.

Зараз же по отриманні цього листа я відповів, торкаючись головної можливості для лікарів з Європи за океаном. Я не хотів розчарувати в перспективі для його дружини, яка мала диплом з-підсоветів, які ще нижче ціняться на американському континенті. Тому й писав загально за лікарів з Європи, бо був певний, що він сам легко зорієнтується.

На цей лист відповідь прийшла запізнена й остання, яку покійний написав 18. IX. 1948 р., в якій подав такі інформації:

»ВШ. і Дорогий Василю Николаевичу! Дякую Вам за Вашого останнього листа (дати одержання забув написати, —В. І.), на якого я забарився відповідати, бо незабаром попав під першу тараккооперацію. Вирізали мені місяць тому 5 ребер, разом 53 см. і стиснули трохи каверну. Я стратив більше 5 кілограмів і тому мушу набратися сил до другої операції, що буде вже переді мною (1-ша ззаду) й трохи легша. Думаю, що не витримаю і вже поробив зарядження щодо смерті та похорон. Але Бог милостивий мене ще потребує, мабуть, на світі, й я вилізався. Тепер їм, сплю й збираю розгублені дека. Тяжка ця операція.

Що в Канаді потребують лікарів, а тих, що появляються, вживають для миття підлоги — мені відомо було раніше. Ваші інформації лише підтвердили теє.

Дружину чекаю я взимку, а з огляду на те, що вона й я чехословацькі горожани — їй буде легка дорога до США, які для чеських емігрантів мають спеціальну квоту. В США дружина матиме можливість працювати зразу за фахом на провінції.

Пише мені С-ко, що поїде теж до Канади. Я дуже радий за нього. Щоб уже раз до позитивної праці взявся, бо теє розмножування «галічменського» політиканства тепер лише шкодить. А

тут їм, галічменам, ще... «возжа під хвіст попала» й наче здуріли від «телячого захоплення», що «папа pomoже нам Україну збудувати», як пише мені С-ко. З глузду зійшли дурні «турки» і лише про це тепер і виють. І таке з того виглядає ґрунтовне незнання української природи, що аж жах робиться... Може таки краще б їм мати свою галицьку державу? Вони значно більші малпи, ніж східняки. Але, що зі східняцькою масою робити? Всі рвуться за Галичину, а забувають, що нам Кубань в 100 разів важніша...

Десь у Вінніпезі займається саморекламою й поетичним «рукоделієм»... Господи помилуй. Жах! Отаке, щоб сталося з людиною!..

Адреса моєї дружини: ...Але напишете їй лише у випадку моєї смерті. Бо інакше там уже небезпечно доставити листи та ще з-за океану.

Безпалка вислала й засудила на каторгу. Ну, бувають здорові! Хай Вас Бог милує! Згадайте мене в своїх молитвах! Ваш щиро відданий Мосендз.

Цей лист, написаний після дуже тяжкої операції з вирізуванням 5 ребер. Не зважаючи на такий стан, Леонід Маркович далі заторкує самі різні прояви життя, крім клопотів за здоров'я й улаштування родини в Америці. Третій раз подає адресу дружини з попередженням, що листування з нею може їй пошкодити.

Іронізує над С-ком — «розмножує галичанське політиканство»... Згадав й старого «діяча» у Вінніпезі, яким лише пару днів тому людище цікавилися. Головне, що він читав ще про його діяльність.

На цього листа я відповів, але чи Леонід Маркович дістав мій лист — не відомо. Через яких 12 день, 13. жовтня 1948. Леонід Маркович упокоївся. Похорон відправив протестантський пастор, бо за життя Леонід Маркович заповів, щоб його не хоронив москаль, хоч і православний, а православних духовних українців там тоді не було. Це був сумний похорон, участь в якому взяла лише двоє українців.

Як тільки долетіла вістка до Торонто про смерть, я зайшов перший раз до собору св. Володимира і попросив прот. Петра Самця відправити панахиду, за небіжчика, який не раз про це просив. Було це по вечірні при невеликій кількості народу. Трохи згодом я запропонував голові УНО Нестеровському зробити доповідь про Леоніда Мар-

ковича, вважаючи, що хоча він став «інцем», але довше перебув поміж націоналістичними групами. Голова погодився і домовилися про якийсь вечір на таку доповідь. В призначений час я прийшов до домівки (ріг вулиць Каледж і Ша), а нікого не застав. Заля була порожня. Розшукав голову, який попросив вибачення, що ніхто не з'явився. Націоналісти А. Мельника збойкотували і мертвого Мосендза, бо він якийсь час належав до націоналістів С. Бандери. Сумно було констатувати аж таке. Не довелося почути, щоб і націоналісти С. Бандери подбали про вшанування цієї небуденної в їхньому гурті постаті. Тоді я почав нащупувати «нейтральний» український ґрунт, і домовився з небіжчиком Маріяном Кунекевичом і зробив таку доповідь в «Народньому Домі».

З наведених 24-х листів і поштових карток можемо констатувати, що Л. Мосендз був щирий український патріот, що не вкладався в рамці супернаціоналістів. Він фактично приятелює з усіма здорово думачими українцями: отими професорами, що його вчили. Критикуючи радикалів чи соціалістів, Леонід Маркович з пошаною ставився до таких різних політичних напрямків професорів, як: О. В. Вілінський, Б. Ю. Іваницький, Є. М. Голіцинський, І. П. Мазепа, Д. В. Антонович, Д. І. Дорошенко, академіків І. Горбачевського, С. Смаль-Стоцького й багато інших. Навіть при певній застереженості до жидів він уже з санаторії по-приятельськи писав до проф. Д. Райхінштейна. В повсякденному житті Леонід Маркович ніяк не підходив до пуританина-націоналіста. Отже в якійсь партії чи групі утримати Леоніда Марковича було неможливо.

З найбільшою й особливою нехиттю він ставився до москалів. І це в нього склалося з глибшого передумання. Леонід Маркович засвоїв тезу з молодю, що найбільшим, найжорстокішим і найбезогляднішим ворогом України є москалі, хоча вони й не вивозять українського чорнозему.

Слід підкреслити, що прямолінійність і гострість вислову Л. Мосендза була також його сталою прикметою. Таким він був студентом, асистентом, учителем, керівником лабораторії, однаковим залишився на останній скитальщині і в санаторії. Коли хтось зражав Леоніда Марковича в принциповій справі, він реагував гостро, поривав відносини і не

відновляв їх. Від любови до ненависти у нього був один крок. Таке сталося з відношенням до д-ра Дмитра Донцова, з яким Леонід Маркович не був знайомий, а шанував його. Пізніше ж до цього ідеолога різко змінив своє ставлення.

В листах Леоніда Марковича заторкується багато різноманітних проблем і осіб. Головніше в них відношення до церков і релігій українського народу; ставлення до західноукраїнців і т. зв. «східняків»; гостра критика українських націоналістів, а не-націоналізму, як ідеї; поблагливо-негативно покірний дивився на демократію й наївно захоплювався системою диктатури; іронічно небіжчик заторкує в листах братів на американському континенті, і ніжно турботливо він пише про свою родину (дружину й доню).

Леонід Мосендз був релігійним і прив'язаний до православної віри. У його зустрічалося частенько: «козак віри не міняє» або «мінати віру — не козацьке діло» тощо. Отже різнорелігійність в українців його турбувала. Далі турбує його стан автокефалії.

Про інтелігенцію з Західньої України Леонід Маркович в багатьох листах висловлюється переважно негативно, а не до селян, яких називає добрими. Про «східняків», цебто великоукраїнців, особливої неґації не висловив. Його лише лякала «мала національна свідомість», через що, на його думку, в Власовській армії було досить українців. Алеж при тому відогравала велику роль гітлерівська політика та її голод по таборах полонених, від якого шукали порятунку.

Націоналістів (головно С. Бандери) Л. Мосендз згадує в більшій кількості кореспонденції, а найповніше охоплює їхню властивість у поштової картці з 8. I. 1947 р.

Міркування Леоніда Марковича про демократію й диктатуру (лист з 6. I. 1947) настільки виразні в своїй наївності, що зупинятися довше на цьому не доводиться. В коментуванні цього листа все достатньо висловлено.

Про заокеанських українців Л. Мосендз говорить часто, але найвиразніша його позиція висловлена в листі з 22. IX. 1947 р., де він проєкт проф. М. Чубатого привезти до США по 50% православних і греко-католиків назвав «конфесійним середньовіччям».

Інші питання мають льокальне значення й зупинятися на них зайво. Але

історія з рукописом «Останнього пророка» надзвичайно зворушила й зденерувала Леоніда Марковича, про що він в багатьох останніх листах пише до мене й до інших. Це була якась містерія, глум над тяжко хворою людиною з отим загубленням двох частин рукопису роману. Лише в травні 1948 р. повернено авторові ці рукописи. Скільки нелюдського, садистичного у відношенні до Л. Мосендза виявив отой видавець, створюючи містерію з пропажею.

З листів до п. Варяниці видно, що III-ю частину роману Л. Мосендз почав писати у травні 1947 р., а в листі до Селешка Леонід Маркович зазначив, що до роману мала увійти й IV-та частина, яку він писав протягом 1948 року. За її надрукування він призначив і ціну 200 швейцарських франків. В уже згадуваному листі П. Чупруна про закінчення «Останнього пророка» говорить, що ще в Братиславі на початку місяця лютого 1945 року Леонід говорив про цей твір, як про закінчений. Можливо, що були зібрані всі матеріали й написаний чорновик. Отже все говорить про те, що ніби по смерті Леоніда Марковича лишилися всі чотири частини твору.

Рукопис роману «Останній пророк» по смерті автора опинився в М. Лебедя, бо керівник санаторії в Моттекс не став дошкукуватися, кому належить ця спадщина. Можливо, що були й ще якісь літературні речі. Все те опинилося у секретаря УГВР.

Лише по 12-х роках по смерті автора Л. Мосендза, видано три частині його роману «Останній пророк». Чому цей твір пролежав нерухому аж 12 років, досі не з'ясовано. Припускати лише брак фінансів було б невіргодним; п. Лебідь і його оточення весь час широко провадили видавничу діяльність. При останній викроїти парутисяч долярів на видання роману при добрій волі було можливо. Ця група розпоряджала і друкарнею. Правдоподібно, що щось інше перешкоджало опублікованню цього твору. Це, до певної міри, підтверджують і тертя, які виникли при передачі машинописів для друку спеціально утвореному «Діловому комітетові».

Коли про засідання «Ділового комітету» в Торонто, на якому був присутній і п. М. Лебідь, в часопису «Український голос» з'явилася замітка, то М. Лебідь став вимагати її спростовання. Слід зазначити, що замітка була зреда-

гована так, щоб привласнивший рукопис не міг легко відібрати його назад. Автор тієї замітки від спростовання, звичайно, відмовився.

Після перечитання III-х частин я заявив у комітеті, що без переведення порівняння машинопису з рукописом друкувати не можна. При цьому я запропонував сам перевести порівняння, бо вільно читаю руку Л. Мосендза. Але М. Лебідь відмовив з незрозумілих причин дати для перевірки рукопис. Мотив, «щоб не загинув», не можна вважати поважним. Цей новий викрут М. Лебедя комітет залагодив у той спосіб, що асигнував кошти на зфотографування в Нью-Йорку цілого оригінального рукопису III-х частин, які відповідали машинописові. Я зробив перевірку, а після мене повторив перевірку Б. Кравців. Одначе, чи машиною перебиті повністю рукописи трьох частин і чи була четверта частина в Лебедя, чи кого іншого, досі не з'ясовано.

Що роман «Останній пророк» — «роман про історію українського націоналізму», як то коментує Богдан Кравців, можна вважати лише припущенням цього редактора. Б. Кравців поетизує, що письменник Л. Мосендз є «здивленим у виідеалізованих носіїв цього (українського націоналістичного, — В. І.) руху». А з листів Л. Мосендза ми бачили, що він цих носіїв вважав: «зарозумілими неукми, ґрунтовно безграмотними, дрібними рекламїстами й шкідниками, яких, борони Боже, щоб вони мали слово у нашій батьківщині», з якими автор (Л. Мосендз) не хотів би вертатися додому. Зрозуміло, що написане редактором В. Кравцівим не відповідає характеристиці Л. Мосендза.

Коли взяти першу частину роману «Батьки» — про Захарію й Елісебу, то знайти найменшу подібність до них духовних осіб як у цілій Україні, так і в самій Галичині неможливо. Те ж можна сказати про описану автором корчму з специфічними її відвідувачами під Єрусалимом. Таке ж саме знаходимо в обставинах народження головного героя Єгоханана — «вибранця» Божого. Всі описані звичаї мають суто специфічні прикмети жидівства перед народженням Христа. Марно було б шукати в історії України і ремісників, подібних до описаних Л. Мосендзом в Єрусалимі.

У III-й частині роману «Манівці» автор розповів про перебування Єгоханана у фарисеїв, садукеев і перехід до

зелотів — організаторів збройної підпільної боротьби проти римських окупантів і проти власних жидівських зрадників-запроданців: царя Ірода, священнослужителів олтаря, фарисеїв і садукеїв. Гасла й настанови зелотів доведені до фанатичної крайности — категоричного й повсякчасного відкидання покори та слухняности, прославлення чину й боротьби, меча, що ним треба нищити й своїх зрадників і запроданців. Оці властивості зелотів при поверховому погляді з вимогою братовбивчої боротьби ніби уподобують одну з груп українських націоналістів, які практикували й братовбивство. Однак українська група вживала терор з убивствами тільки не за зраду ідеї, як зелоти, а за приналежність до конкуруючої групи націоналістів чи ще будь-якої партії. До цього треба додати, що зелоти обґрунтовували необхідність тримати народні маси в злиднях, як навчав Єгоханана зелот Симон. Через злидні й нужду населення зелоти намагалися створювати стаєне незадоволення наїзником і безупинної боротьби з ним. Останньою прикметою зелоти також не нагадують українських націоналістів. Отже і зелотська течія в жидів є своєрідною й цілковито чужою українським націоналістам, коли глибше вдуматися.

Роман Леоніда Мосендза — твір довготривалий. Він характеризує значний період — певну епоху з життя жидівського народу. «Останній пророк» читатимуть покоління. А націоналізм Західної України — явище, яким не захопилися на Східній Україні, хоч для цього було досить часу. Явище це не природне-українське. Український націоналізм, як такий, це — «петлюрівщина», що вийшла з глибин українського народу і предовго житиме в ньому, як і «мазепинство». Про це явище складають легенди й його оспівують. Як не намагаються провідники цього націоналістичного руху підперти своїх «вождів» — не вождем Симоном Петлюрою, влаштовуючи свята «героїв» чи «вождів», а українці-патріоти сходяться на свята єдиного свого Симона Петлюри; не першого президента України історика Михайла Грушевського, не першого прем'єра й голови Директорії визначного письменника Володимира Винниченка, а лише Симона Петлюри. І на вільній Україні святкуватимуть рік-річно Симона Петлюру, як Крути й Базар.

Л. М. Мосендз був великий трудівник. Всі свої досягнення й титули він

здобував важкою працею, а не лише таланом. Він добре засвоїв вислів винахідника Едісона, що в кожному винаході буває 95% мозольної праці і лише 5% талану. Він з великим пієтетом ставився до Симона Петлюри, шанував його ще й за те, що, ставши Головним Отаманом українського війська, він не начепив на себе ніяких рангів військових, не зробив себе оперетковим генералом, маршалом. Йому (Л. Мосендзові) було прикро дізнаватися, що деякі вожді з націоналістів із підфіцерів за тиждень ставали, «для престижу», полковниками, принагідно, навіть за гроші, найменовували себе докторами. В листі з 2. V. 1948 Леонід Маркович про такий випадок писав: «...що С-ко висвятив себе на доктора, це мені новина. Але чи осел від золотого сідла стає розумнішим?..»

Симон Петлюра розумів і організовував народні маси до боротьби за незалежність Батьківщини. Симон Петлюра був надхненником великих військових подій, які дали безсмертні легенди Крут, Базару, а самого його зробили невмерущим.

Редактор Б. Кравців, на жаль скерував свої думки більше на листи Л. Мосендза, а не на глибшу аналіз роману «Останній пророк». Через це й сталася ота аберація. Цей роман Леонід Маркович написав так, що він має більше інтернаціональний характер. Цей роман належить до світової літератури, а не до дрібненького опису галицького націоналізму. Багато різнонаціональних читачів зможуть шукати серед своїх земляків наподоблюючих типів і характерів. Звуженням трактування роману «Останній пророк» редактор Б. Кравців, мабуть неспівомо, зробив кривду письменникові Леонідові Мосендзові.

Примітка. Формально я також був у складі редакційної комісії роману «Останній пророк». Але ця комісія відбула лише одне засідання. Передмову ж Б. Кравціва я прочитав тоді, коли вона була надрукована й зброшурована. Мене цікавило більше, щоб текст роману відповідав фотокопії рукопису.

Біографія й пояснення до роману, написані редактором Б. Кравцевим до ознайомлення з його родоводом і інформаціями П. Чупруна і через це де в чому не відповідають дійсності. Припустимо, що якби знайшлася IV-та частина, то може б зайшли й більші зміни. Сам роман міг би набути трохи виразнішого характеру.